

221.161.231
175 Пр/102

Б. Грінченко.

Б. Грінченко

СЕРЕД ТЕМНОЇ НОЧІ.

ПОВІСТЬ

Видання четверте.

Б. Грінченко. Серед темної ночі.

805 465 d-21 1925
1925

Б. Грінченко.

Грінченко

СЕРЕД ТЕМНОЇ НОЧІ.

80544

ПОВІСТЬ.

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНІ ПЕТРА ГРИНЧЕНКА
СІМЕОНОВСЬКОГО № 1136751
БІБЛІОТЕКА

Видання четверте.

КИЇВ, 1917.

Друкарня „Губернського Правління.“

СЕРЕД ТЕМНОЇ НОЧІ.

ЧАСТИНА ПЕРША.

Чужениця.

I.

У хаті в Пилипа Сиваша за столом сиділа бесіда: брат Охрім із жінкою, сват Манойло з свахою Килиною, кум Терешко Тонконоженко, сусіда Струк із своєю сердигою Стручихою, дядько—старий Корній Грабенко та своя сем'я. Не того Пилип бесіду завів до себе, що сьогодні неділя, а того, що вернувся додому з салдатів середульший син його Роман. Дочок у Сивашів не було, але трое синів, як соколів: найстарший, Денис, уже давно жонатий, добрий хазяїн,—удався в батька; середульший—ото ж Роман; а найменший—Зінько. Роман знав, що йому йти в салдати, і не схотів женитися, щоб жінки самої дома не кидати, сказав, що як вернеться, тоді; Зінькові ж давно треба було одружитися, бо і в салдати йому не припадало йти та й же-ребок він уже брав, дак що ж, коли не хоче? Нема,—каже—йому пари. Батько сердився: десь у своїх книжках начитав ма-буть такого. Мати хоч і гнівалась, що нема їй помочі, та не дуже, бо працювита

й тиха Денисова Домаха—он та білява молодиця, що тепер пораяється біля печі—годила свекрусі. А так докорити Зінькові нічим не можна було: і тихий, і працьовитий парубок, і непитущий... не такий запальний хазяїн, як Денис, але ж таки хазяїновитий. Та найдужче мати любила оцього Романа: таке воно змалечку було моторне та цікаве і з себе гарне,—то вже було мазунчиком у матері. А далі на службу пішов, на чужині поневірявся,—хиба ж і не жалко? І стара Параска, забуваючи, що їй треба взяти з припічка та й поставити на стіл миску з варениками, спинялася біля печі, дивилася закоханими материними очима на сина і думала:

— Боже, яке ж гарне! Брови як на шнурочку, вус чорненький ще й угору трохи закручений. Панич та й годі!

І батько радів, що син вернувся. Сам він прожив уже півсотні й шість літ, але сивина ледві починала проблискувати в його у темному волосі. Він був ще при здоровлю, здужав усе робити, а оці три сини—такі косарі, що й трава перед ними горить. Хазяїство в його добре було, а тепер ще покращає. За такими синами й забагатіти можна. Пилип уже трохи випив і тепер, частуючи гостей, радісний та добрий, розказував:

— Випийте, люде добрі, за здоровля моїх синів!... Вони в мене—як золото!.. Хоч старших Бог забрав, так же сими щедро наділив, спасибі їм!..

— Що правда, то правда, сусіде—дай, Боже, щоб усе було гоже!—твої сини такі,

що в кожного батька серце росло б, на їх дивлючись,—так проказував довгий і сухий Струк, беручи в Пилипа чарку.

Інші гості, потакуюючи, кивали головами, а сини сиділи горді тією хвалою. Старший—уже поважний, з бородою, здоровий, як робочий віл; менший—ще молодий парубок з невеличкими чорними вусами й задуманими ясними очима; ті очі дуже нагадували батькови, тільки що в батька вони вже пригасли за довгі літа клопоту й праці, а в сина сяли цілим сяєвом молодого вогню. Але найбільше дивилися люде на Романа. Він сидів на покуті пишній, у „піджаку“, обстрижений і росчісаний набік, по городянському; повне обличчя було біле, а гарний вус аж блищав на йому. Тепер сей чепурний вид почервонів, бо парубок випив не одну чарку горілки; та він міг пити по багато і ще не був а'яний, а так—тільки починав хміль голову розбирати, і Роман де далі ставав усе веселіший та хвалкіший на язик.

— Чого ж це ти, небоже,—питав його дядько Охрім,—не зараз додому вернувся, як службу відбув? Адже за малим не год іще прогаявсь.

— Таке дело случилось, — одказував Роман.—Как вишол я з служби,—зараз должность мене предложили, очинь даже хорошую: триста рублей жалования.

— О, це добра служба,—триста рублів!—озвався сват Манойло.—А яка ж то служба?

— А така—швейцаром при палаті. Ну, я там почал служить, а потом затосковался

по своєму роду. Нивжлі -- думаю, -- я в своїй родині не могу приличной для себе должности получить? Бросив усьо і прийшов.

— І добре зробив, синку, — казала мати, — бо й нас ізвеселив.

— Тепер тільки одружиш, свату, дітей та й забувай горе! — казав до Пилипа Маноїло.

— Та я з дорогою душею, — всміхався Пилип, — аби сини!

— Пождіть, батюшка, — будемо й жениться, — вот тільки должность получим, — одказав Роман.

— Образований чоловік може завсегда собі должность получить, — озвався Денисів кум Терешко. Він колись, ще за панського права, був біля панів у дворі, то иноді й сам любив закидати „по образованому“. Йому дуже подобалось, як говорить Роман, і самому схотілося докинути слівце, щоб знати було, що й він не аби хто. Батько й інші гости думали: „Ач, як набрався Роман науки! Так і ріже по панському!“ Ім здавалося, що Роман дуже добре потрапляє на панську мову. Тільки сивому мовчазному Корнієві Грабенкові та Зінькові не подобалось, що салдат ламає язика.

А Пилип із Пилипихою все припрохували та частували. Обличчя в гостей почервоніли й спітніли, язики починали чеплятися за зуби, хоч голоси де далі ставали все гучніші та гучніші. Тільки Зінько був зовсім тверезий, бо він не вживав горілки; та Роман бадьорився. Але й йому вже так ударило в голову, що аж млосно стало, і він

пішов з хати на прохолоду. Зінько й собі вийшов мов би за їм, а просто того, що не любив дивитися на п'яних. Обидва вийшли в двір.

Була неділя, і на вулиці вешталось чимало народу. Ішли парубки в святкових чумарках і добрих поясах, сміялися й погукували на дівчат, а ті, хихикаючи й щебетучи, проходили вулицею, маючи ясноколірними стрічками. По-під хатами, на призьбах та на колодах скрізь сиділи жінки, лузаючи насіння, часом і чоловіки з люльками в зубах і розмовляли про всякі новини та про хазяйські й хатні справи. І під Сивашевим двором лежали колоди,—добрий хазяїн, Пилип давно вже стягав деревню на нову хату синові,—і чути було звідтіля го-мін. Через низенький тин цікаво зазірало на нового салдата кільки дитячих і дівочих, білих і завітчаних по святному, голів. А в дворі в сусіда Струка стояло біля тину і дивилося двоє дівчат: Струкова дочка з його наймичкою Левантиною.

— А, дівчата!—гукнув Роман.—Нада й їм празник устроїть. Брат Зіновій! получай рубля і бігай у лавочку! На всього рубля купи канхветов, пряників, орехов—для насладженія девушкам. А ти, мальчик,—кивнув він на хлопця, що зазірав через тин,—получиш п'ятак,—катай до музики Матвея,—пущай іде сюда. Пущай дівчата знають, когда вернувся са служби Роман Пилипович Сивашов!

Хлопець метнувся по музику, а Зінько якось нехотя пішов до крамниці.

— Дівчатка! Хадеть сюда! веселиться будем!— закликав Роман.

Дівчата соромились увіходити, хоча Струкова дочка вже вибігла з свого двору на вулицю, витягши за собою й Левантину. Роман вийшов з двору. Між дівчатами було кілька й парубків. Роман покликав і їх:

— Хадеть, щоб дівчатам веселей було!

Парубки не хотіли йти без дівчат, а дівчата соромились без парубків. Врешті білява Химка, жвава й моторна, схопила подругу за рукав і потягла до Сивашів у двір.

— Коли йти, так уже ходім! Що там іще трихи-мнихи мняти!

За нею посунули й інші дівчата й парубки. Незабаром прийшли музики—дві скрипки й бубон. Зінько приніс ласощі. Романові хотілося сьогодні показати себе. Метнувсь у хату, виніс пляшку горілки, почаствував музик, хотів частувати й дівчат. Вони пишались, одвертались і казали:

— Оце ж таки! Хиба ж таки ми її п'ємо? Таку гірку!..

І не схотіли пити.

На складках деякі таки ласувались на чарку, але тут було сором.

— Не хочуть горького,—дамо їм сладкого!—гукнув Роман, беручи цукерки, пряники та горіхи.—Получайте, дівчата!

Дівчата й досі соромились, і ні одна не хотіла брати перша.

— Ех, ви! какії несмелі!— посміявсь Роман. Побачивши біля себе Левантину, він силоміць ухнув їй у руки торбинку з ласощами й промовив:

— Роздавай подругам!

Делікатне довгеньке Левантинине обличчя відразу взялося полум'ям. Вона держала в руках ласощі і не знала, як би їх збутися. А Роман стояв перед нею, сміючися до неї з під вусів, блискаючи на неї смілими очима. Левантина спустила свої темні очі, довгі вії виразно зачорніли на рожевому личку. Роман зареготався й одійшов, а Левантині зробилося ще дужче ніяково. Дівчата почали штовхати її, шепочучи:

— Ну, чого стоїш? Роздавай!

Та вона мов не чула того і все стояла нерухома, а дівчата сміялися.

— Оця ще!.. моняється!..—скрикнула Химка і вхопила в неї з рук ласощі.—Ось я, дівчата, роздам!

І почала роздавати. Кожній хотілося взяти більше, але всі брали потроху, бо соромлялись. Тим часом озвалася скрипка, вдарив бубон. Танцюриста Химка кинула й ласощі.

— Отже ж не видержу!.. Ой танцювати хочу!

Парубки вже тим часом випили з Романом по чарці. З-межи їх зараз ізнайшовся один до пари Химці.

— Ех, гуляй душа!—скрикнув він і вдарив ногами об землю. Химка танцювала гарно й легенько, парубок силкувався не податися перед нею. Молодіж оточила їх колом. Де-далі пара танцювала все палкіше й палкіше, запалюючи до танцю й інших. Незабаром з натовпу вирвалася й друга пара. Перший парубок, натомлений, скоро кинув танець, але Химка не вгавала. Вона

крутнулася, аж стрічки високо замаяли в повітрі, вхопила Романа і потягла його в швидкому танці, сміючися й моргаючи на його веселими очима. Але Роман, проходячи проз Левантину, що стояла не танцюючи, вхопив її та й закрутив у тому танцюристому крутені. Збентежена з такої несподіванки, дівчина спершу ніяк не могла потрапити в лад, але згодом якось утранила, і сами ноги, слухаючись музики, робили що треба. А їй чогось було так сором, і вона не гляділа ні на кого і все думала про те, що Роман танцює перед нею і дивиться на неї своїми смілими, аж незвичайними, очима, і не могла звести на його погляду. Їй ставало все більше та більше ніяково, здавалося, що всі її саму тільки й пильнують, дивуючися, що вона так довго танцює з Романом. Вона вихопилася з танцю й покрилася в гурті. Не зосталася й з дівчатами, а зараз же нишком подалася через пелаз у двір до свого хазяїна.

А музики тяли тим часом з усієї сили, парубки й дівчата танцювали, аж подвірря гуло, ясноколірні стрічки маяли в повітрі, брязкало намисто на задиханих грудях, а з заквітчаних голів падали на землю квітки, і дівчата й парубки топтали їх ногами.

Почувши музику й танці, вся бесіда давно вже вийшла з хати подивитися на молодіж. Старий Сиваш забурчав спершу, що не слід було вулиці робити в дворі, але мати оступилася за Романа:

— І-і, старий! мовчи вже! Тільки сьогодні дитина прийшла, повеселиться схотілося, а ти вже й гніваєшся! Може він собі

тут пару знаходе. Давай краще сядемо на призьбі та подивимось, як молоді веселяться, то може й ми помолодчаємо.

Пилип тільки рукою махнув. Старі гості подивилися на молодіж і почали прощатися, бо вже вечоріло. Молодіж іще трохи потанцювала та й подалася з двору на вигін кінчати там свято. Дома матірки й батьки сварилися, що вже вечір, а дочки й сини не йдуть корів доїти та товар напувати. Але тим було не до того: Роман послав іще по горілку, почастивав сього разу вже й дівчат, і довго чути було на вигоні музику й співи, танці й голосний молодий сміх.

Але Зінька там не було. Побачивши, як Левантина втекла з танців, і знаючи, що в неї в дворі нікого немає, він пішов до себе на тік, з току перескочив у свій садок, а з свого в Струків, — чи не побачить там дівчину.

Мати нападається на його, що він досі не одружився. А коли ж він і справді собі пари не може знайти? Є й гарні дівчата, і роботящі.. навіть є й багаті.. та все йому не під мислі. Йому треба таку жінку, щоб він про все з нею міг говорити, щоб усю свою душу міг їй одкривати.. А то він тут так живе, що ні з ким і поговорити по щирости. Що правда, про хазяйство і про все таке можна і з батьком, і з матіррю, і з братом розмовляти.. так сього йому мало. Йому хочеться все знати, все розібрати: як воно і через віщо і нащо робиться. Колись заманулося йому вивчитися читати. Так схотілося, що не мав упокою, аж поки

вивчився. Школи в їх тоді ще не було, дак він оддав дякові рублів із десять мабуть, аж поки той навчив його. Тепер Зінько читає, та тільки якось не дуже ще розбірає тії книжки. А хотілось би йому розбірати і знати багато... про все... От хоч би й про те—чого так люде живуть? Тут тобі такий убогий, що нічого їсти, а там такий багач, що гроші міркою міряє. Один кривавим потом умивається та робить та дбає, а другий, ледащо, лінується... або ще п'є... а то й красти піде... Невже не можна кращого порядку завести? Мабуть про це в книжках пишуть, та тільки він не знає тих книжок. Де ж таки, щоб вони в таке мале село та подоходили? Тут про їх ніхто й не чув. Хотів Зінько про це кого роспитатися, дак кого ж? Дяк саме божественне знає, писарь—самі волосні діла, крамарь усе на щотах кидає та записує гроші... До батюшки Зінько не посміє піти, а до вчителя ходив, дак і вчитель же... хоч по книгах знає і всяку науку, а як Зінько попитався його про своє—як би кращий порядок завести,—то він тільки рукою махнув: „Це,—каже,—не твоєї голови діло. За порядком начальство доглядає. А ти, коли хочеш добре жити—роби, не п'яч,—от і все!“ Це Зінько й сам знає, та тільки що цього мало...

Де ж це Левантина? Чи не в хаті заховалась? А він хотів би погомоніти з нею. Тиха, роботяща, добра дівчина... І з себе гарна... Як би йому таку жінку, та тільки щоб не таку вже... просту.. Колись він заговорив з нею про дощ, що він буває з пари, а вона тільки засміялася та й утекла...

Як же він розмовлятиме з нею про те, що йому душу займає? А в тім... вона ще молода... сиротою по наймах ізросла, ніякої науки їй ніхто не давав... Ще й дивно, що вона такою доброю дівчиною зросла!.. А як би Зінько з нею одружився, то може б її читати можна навчити... і до своїх думок прихилити... Так думав Зінько про Левантину і почав придивлятися до неї, зачіпав її розмовами. Дівчина червоніла, але розмовляла з ним залюбки. Та Зінько був дуже несміливий з дівчатами і все боявся зайняти Левантину так, як парубки займають тих дівчат, що люблять.

Тепер йому дуже схотілося погомоніти з нею... От, щоб хоч забути ту п'яну бесіду!.. Не любить того Зінько... Але дівчини нема ніде—ні в садку, ні в дворі. Може куди пішла... Зінько перескочив назад через тин у свій садок.

Незабаром мати загукала його. Упоравшись по хазяйству, Зінько пішов спати в садок,—беріг садовину. Та тільки заснути не міг: все тії думи його не покидали. Може Роман... він чудний якийсь... не подобалося Зінькові, що він так величається і язик ламає... А про те—мабуть він багато бачив, багато знає. Бо й справді—по великих городах бував, письма в салдатах навчився. Мабуть він зможе розказати Зінькові про таке, чого Зінько сам не здоліє розбірати. Треба з ним поговорити... Не сьогодні, бо сьогодні мабуть він іще не скоро з вулиці вернеться, а колись...

Небо давно вже сяло над землею своїми зор'яними шатами, а Зінько все не спав.

Дума за думою снувалася в голові, ішла одна по одній, як хвиля за хвилею... По хатах давно вже сплять, затихли вже й дівчата, й парубки на вулиці... і дерева дрімали, схилившись над ним, і дрімала зелена трава, і в вісні лоскотала йому обличчя, як він доторкався до неї, ворущучись... А високе й гликобе глибоке небо жахтіло й тремтіло живим світом, і зорі здавалися великими й розумними очима блискучими... Вони дивляться так ясно, мов хочуть зазирнути Зінькові в душу, подивитися, що там є. Дивляться такими великими, великими очима... як у Левантини... тоді, як вона співає сумної пісні.. Вона дивиться й співає... і гарно співає... і любо, любо стає.. і хилються віти... і всміхаються зорі...

І Зінько заснув під Левантинин спів, не знаючи, що Левантина справді вийшла в свій садок і співала, приваблена сяевом безкрайого неба, напоена солодкими пахощами чарівної ночі—тихої, як сон маленької дитини, ласкавої, як погляд матері...

II.

Другого дня Роман устав пізно У його боліла голова, бо вчора таки добре випив. Він почав згадувати минулий день, лежачи на соломі в stodолі, і гнівався сам на себе, що «завів кумпанію» з парубками й з дівчатами. З дівчатами воно ще нічого, до дівчат Роман охочий, а от на вулицю не треба було з їми ходити. Йому не годиться за панібрата з їми бути, а він учора, хиль-

нувши, це їй забув. Ну, да це ще не біда, він зараз покаже, що він не те, що вони, а бери вище.

Роман устав і пішов у хату. Батько з Денисом та з Зіньком уже поснідали й поїхали на поле—останні копи забірати. Мати метушилась біля печі.

— Виспався, синку?—ласкаво озвалася вона.— Сідай же та будеш снідати.

— А от умиюся.

Умився, рощесався і сів за стіл. Мати подала галушки з салом. Роман ще нічого не робив, то їй не виголодався, а галушки були з простого гречаного борошна і здались йому несмашні. Іззів галушку, дві та їй положив ложку.

— А що ж це ти, синку, вже їй не хочеш?—здивувалася мати.

— Штось їсти не хочеться,—одказав Роман і встав із-за столу.— Треба пойтигь проведать старих знакомих,—додав.

— Піди, синку, піди, одвідай!

Роман надів піджака й картуза з білим верхом, тоді глянув на чоботи:

— Ех, вакеи просють!.. Ну, нехай другим разом!— і пішов з хати.

Вийшовши Роман з двору, спинився, не знаючи, куди йти. У його були колись товариші парубки,—тепер уже всі жонаті хазяїни,—та йому не хотілося до їх іти: що там од їх він цікавого почує? Хиба піти, щоб побачили, який він тепер став? Дак же нікого дома нема,—всі на роботі. Ну, та вже вийшов з двору, то пройдеться селом, а там може їй надумає куди піти. І він подався вулицею. Ішов помалу, мов туди-сюди

50544

роззираючись на село, а справді дивився, чи хто його бачить, чи ні. Та всі люде поїхали на поле, тільки деякі баби поралися по хатах. На вулиці бігали сами діти. Один маленький хлопець, побачивши Романів піджак і чоботи з блискучими рівними халявами, гукнув через вулицю до трохи старшенької дівчини:

— Дивись! дивись! пан іде.

Роман усміхнувся,—йому це сподобалося. Але дівчинка глынула на його і відказала своєму товаришові:

— Дурний! Со ти казес? То не пан, а салдат Сивасенко, мені мати казали.

— Еч, чортова патяка! — подумав Роман,— слова не вміє сказати, а ще й пащукє.— Він сердито глянув на дівчинку, крикнув: «Ну, ти тут!» пішов далі, а та, перелякана, спершу мовчала, аж поки Роман одійшов геть-геть, а тоді, підбігши до хлопця, сказала:

— Людоцки, який страсний!...

А „страшний“ ішов далі. Йому по дорозі була крамничка, а біля неї стояло двое-трое чоловіків і жінка. Роман знав, що треба поздоровкатися, проз їх проходючи, але подумав собі: «От іще чорт-зна кому куражку скидаты!» і поминув людей так, мов би їх і не помітив.

— Що це воно пішло?—спитав один дядько.

— Та це Сивашів салдат.

— Чи ба, яке пишне: іде і не здоровкається.

І дядьки з жінкою почали проміж себе судити Романа, що незвичайний; але він

того не чув, а чимчикував далі і звернув на другу вулицю. Там побачив серед солом'яних покрівель залізний дах на невеличкому будинкові. Вгорі над дверима прибито було дошку з написом: „Народное училище.“

— А зайду до вчителя!—подумав Роман, хоч зовсім учителя не знав.

Увійшов у чималі сіни з кілочками й гвіздками по стінах за-для школярської одежі. Став, не знаючи в які двері йти, бо перед їм було їх двоє. Одні були трохи відхилені і крізь їх чути було розмову. Сердитий голос, говорячи „по панському“, кричав:

— Почему ты мнѣ сапогъ не почи-стилъ?

— Двір чистив,—одповідав другий, мужицький старечий голос.— Хиба я вам лакей? Я—сторож.

— Нанялся сторожемъ,—долженъ быть учителю лакеемъ. Каждый день сапоги чисть!

— Та що це таке справді? Я громаді пожаліюсь.

— Плевать мнѣ на твою громаду! Иди сейчасъ до Сучка и купи двѣ колоды картъ!

З дверей вийшов, бурчачи собі щось, сивий сторож.

— Чи дома вчитель?—спитав Роман.

— А он!—показав сторож на двері і пішов з школи.

— Кто тамъ?—почувся з-за дверей голос.—Вѣрно опять кто нибудь притырилъ мальчика! Ну й идіоты! Хоть не говори имъ, что еще рано!

Двері відчинилися від штурханця ногою, і на порозі став молодий хлопець з закрученими вгору вусиками, безъ піджака й жілета, в самій сорочці, позакладавши руки в кишені в штани.

— Тебъ чого?—спитався він, але побачивши на Романі не мужицьку одежу, повернув инакше:—Вамъ чого нужно?

— Мое поштеніє!—сказав Роман, простягаючи руку.—Сивашов.

Учитель дав йому й свою руку і покликав у хату. В невеличкій світличці, з ліжком, столом і кількома стільцями, був нелад, пороскидувана одежа, недокурки з цигарок, на стіні гитара й рушниця, на столі стояв недопитий чай і пляшечка з написом: „Ромъ“; під столом спала собака. Учитель попрохав гостя сідати і надів піджак.

Роман сів, закинув ногу за ногу, витяг коробочку з цигарками, відчинив і простяг до вчителя:

— Не вгодно-ли—хорошее разліченіє.

Учитель узяв цигарку, і вони закурили. Роман, ламаючи свою мову ще дужче перед „образованим чоловіком“, почав виясняти, чого він прийшов. Вернувся з города, ну, а на селі „скучно“, бо скрізь сама мужва і нема такого чоловіка, щоб із ним можно було про „образовані“ речи розмовитися,—тільки й є, що вчитель та врядник, та ще писарь... Дак от він і прийшов...

Учитель почав уже розуміти, кого він перед себе має,—спершу він подумав, що це щось инше. Сам учитель був з таких, як і Роман: через двохкласову сільську школу потрапив до вчительської семинарії. Як до-

вчився в їй, то його мали настановити за вчителя в його рідному селі, але він сам того не схотів, бо там з ним усі будуть за панібрага. Був з тих учителів, що, вилізши з „мужиків“ у „пани“, силкуються якомога дужче відрізнитися від мужика, сахаються, як нечистої сили, знатися з ним і виглядають собі якої багатой управителівни, чи дочки грошовитого глитая з мужиків, чи хоч удови якого полупанка, щоб, оженившись, покинути нелюбе їй нудне вчителювання та їй перейти зовсім „на панську лінію“. Роман був перед ним уже занадто низький, бо вчитель нижче писаря, врячника та крамаря Сучка і не дивився. Тільки він іще непевний був, чи справді Роман мужик. От прізвище його.. Сивашов.. Сивашов.. Не чуть у нашому селі Сивашова.. Але враз ізгадав:

— Та ви должно Пилипа Сиваша син?

Роман трохи почервонів і почав вияснити, що хоч сьому ї правда, але всі його на службі звали „Сивашов“, бо як простий чоловік, то буде Сиваш, а як „образований“, то— Сивашов.

Тепер учитель уже знав, що нема чого йому знатися з Романом,—це тільки пошкодить йому, принизить його перед його „панськими“ знайомими. Надто він був сьогодні сердитий: учора звечора він мало не до світу гуляв у карти в батюшки і програв сім рублів. А в його саме не було тепер грошей, бо влітку на гроші скрутніше: взімку школярі (вони в його муштровані!) раз-у-раз носють йому всякі ковбаси, сало, а то так і сахарь навіть, то менше доводиться витра-

чати. А тепер усе з готовеньких грошей! Добре ж, як він сьогодні (має покликати всю компанію до себе) та одіграє, верне своє, а як же ні? Все це гнівало вчителя, і він сердито сказав Романові:

— Ну ми́ѣ теперъ некогда... У меня дѣло есть...

Роман почервонів і встав образений.

— Как завгодно...

Він простяг був знову руку, але тепер уже вчитель не дав йому своєї. Зовсім збентежений, Роман швидче пішов з хати і чув, як слідком за їм учитель пробубонів:

— Всякій тебѣ хамлюга лѣзеть знакомиться!

Поки вийшов Роман на вулицю, його збентеження минулося, і він тільки був страшенно лютий на вчителя за образу. — До кого ж би мені ще піти?—думав він і побачив зараз же біля школи волость. Повернув до неї.

Тут уже йому пощастило, бо виявилось, що писарь був його колишній товариш. Батько його ще хлопцем оддав до школи аж у містечко,—там він і вивчився на писарі. Цей сам добре вмів „по образованому“ і радий був Романові.

— Сідай, брат, сідай! У нас у волості нікого нема: старшина, староста і всяке начальство подалося снопи возить,—дак я сам тут і старшина, і староста, і все.

Роман сів біля столу, покритого зеленим, старим, скрізь чорнилом заляпанним, сукном. Писарь, Григорій Павлович Копаниця, був таких літ як і Роман, але вже добре відпасся на волосному хлібі, і його

заялозений піджачок був вузький на гладкі плечі. Він крутпв свою руденьку борідку і залюбки розказував Романові, який йому великий клопіт у волості, що старшина дурний, він сам усе мусить робити, і за себе, і за старшину справлятися, а плата мала, а „так собі посторонній доход тоже не значительно большей“. На домик так-сяк збився, а більше й ні з чого..

Тоді почав розказувати Роман, як він жив у городі—спершу в салдатах, а тоді на службі в палаті; тільки він уже не казав тепер, що був швейцаром, а говорив, що був „таким служащим, што, знаеш, надзираеть за йзданієм“.

Тоді збалакались за мужиків, і писарь їх лаяв, що народ став неслухняний і все хоче, щоб на дурничку йому роблено, мов і не тямить, що, опріч годової плати, треба писареві і за кожную роботу—чи за паспорт, чи за росписку, чи ще за що—окремо заплатити... а мужик коли й скаже, що принесе мірку картоплі, то пришле тільки пів мірки.. і отак усе...

Гомоніли довгенько, аж поки писарь сказав:

— Ну, знаєш шо, Романе Пилиповичу? Хадьом до мене обідать! Пошаную тебе для нового знакомства!

Роман тому був дуже радий. Вже виходючи, стріли на порозі врячника Івана Іллича, трохи старішого за їх обох чоловіка, непоганого з себе, з підстриженою гострим клинцем борідкою. Писарь зазнайомив його з Романом та й теж покликав

до себе обідати. Цей хоч і пообідав, та не мав зараз чого робити, то пішов.

Писарь жив у гарненькому домику, прибраному по міщанському, з стільцями, з тапчаном, з комодою та стареньким „буфетом“, з ясно-фарбованими малюнками під склом по стінах. Видко було, що добродій Копаниця даремне звав „так собі посторонній дохід“ „незначительно большим“. Гостей стріла писарька — молода, одгодована і свіжа молодичка-моргуха.

— Улясю,—сказав весело писарь,—давай нам обідать та ще й швидко! Та ще й доброго!

— Буде й добре, буде й швидко!—сміючися привітно, відказала молодичка і побігла в пекарню.

Незабаром справді сиділи за столом. Писарь витяг з кишені пляшку горілки і поставив на стіл.

— Доброхотное даяніе?—спитав, підморгнувши, врядник.

— З капосного Омелька,—відказав господарь,—нада було б больш, та вже хай буде й стольки.

— Всяко даяніе благо, а надолужити можно не тепер, то в четвер,—порадив урядник.

— Истинно!—згодився писарь.

Випили по чарці, і хазяйка чарочку хильнула, і тільки взялись до борщу, аж у снігах щось затупотіло.

— А чи дома хазяїн?—почувся звідти товстий голос.

— А, Михайло Григорович!—сказав писарь.—Ідіть! ідіть! дома! і він одчинив двері.

У світлицю ввійшов невисокий, але товстий рудий чоловік, убраний у гарну чумарку, з картузом у руках. Цього Роман знав: це був крамарь Сучок. Хазяї почали садовити його за стіл. Він повагом, з протягом вимовляючи кожне слово, упевняв спершу, що вже пообідав і зайшов за ділом, але таки сів. Випили знову й почали їсти смашний борщ. Поки під'їли, то мало розмовляли, але потім уже, по четвертій випивши (і писарька Уляся що-разу по півчарочки), зробилися всі веселі й гомінкі. Роман бачив, як Уляся все моргала на врядника та припрохувала його. Сучка не припрохувала, але той і сам добре їв, важко сопучи. Пообідавши, позакурювали і пішли в садок—господарь із Сучком попереду, за їми Роман, а позад усіх урядник з писарькою. Озирнувшись випадком, Роман побачив, як урядник займає Улясю за стан, а вона, сміючися, свариться на його пальцем, показуючи, що побачуть передві. І Романові одразу стало заздро й шкода, що не він займає червонощоку веселоооку писарьку.

В садку нолягали й посідали на траві і знов почали розмовляти, кожен здебільшого про свої діла, і всі якось чеплялися за мужиків: одному мужики тим не догодили, другому иншим. Сучок казав, що мужик хитріший за чорта, а врядник доводив, що хоч він і хитрий, але дурний, і розказав, щоб підперти свою думку, про дурного Хому, як він мило поїв. Усі страшенно реготалися, а захочений оповідач докидав одну по одній ще й инші брехеньки про мужиків: про те, як мужикові перемінили

його хахлацьку голову на чортову; про те, як салдат і хахол кипіли в пеклі в казані; чорт сказав:—Салдат!—А салдат:—Ась?—Ну, вилазь!—Тоді до хахла: Хахол!—Шшчо-о?—Ну, сиді іщо! Вот тібе за хахлацький язик—у пеклі сиди!

Всі знову реготалися, а писарька навіть кричала тоненько:

— Ах, прелість! Ах, прелість!

Вона служила в панів за покоївку і там навчилася так кричати.

Потім повернулися в хату і пили чай, і знову весело гомоніли...

Сучок пішов, бо йому треба було в крамницю, але Роман з урядником досиділи аж до вечора.

В хатах уже посвітилося, як Роман вертався додому. Як увійшов у хату, — сем'я саме вечеряла.

— Бач, от де й наш прибудда!—озвався, ласкаво сміючися, батько.—Де це ввесь день швендяв?

От, хиба в його нема тут добрих людей, знайомих!—і Роман почав розказувати, що він ходив до вчителя і так гарно з їм познайомився; а тоді був у писаря, і як добре його там приймано.. Мати раділа, слухаючи, як її сина гарно вітають; інші мовчали.

— Та сідай уже, синку, ближче до столу та вечеряй!—припрохувала мати.

— Вот, я таких страв наевся у писаря, што вже мене вашої вечері не хочеться.

Матері це трохи не сподобалося, що син понижає її страви, але він того не помітив і знов почав розказувати про писаря:

як він гарно живе та як добре бути писарем.

— Та воно добре,—озвався Зінько,—та тільки ще краще було б, як би писарі більше по правді робили, а то.. он і цей такий, що примів би,—дві шкури з тебе драв би.

— Ну, це, братуха, пустяк дело,—одказав Роман,—на то шука в морі, штоб карась не дрімал. Кажен з своо ремесла можить сібе бариш брать.

— Нехай і бариш, та не здирство,—озвався батько,—а то цей був такий харпак, що сіряк на хребті не держався, а тепер уже бач у які достатки з тих баришів убився. Ти б, Романе, краще не водився з ним: він тебе на добро не напутить, а люде про тебе погане казатимуть.

— А какое мене вниманіє до людей?—одказав Роман, здвигнувши плечима.—У нас своя кунпанія. Ну, што там розбалакувать,—врем'я спать!

Забрав одежу і пішов спати в клуню. Умощуючись на соломі, згадав, які високі й мнякі подушки, квігчастою ковдрою застелені, він у писаря бачив. І йому стало заздро, і схотілося такої саме гарної світлиці, мняких подушок, доброї страви з горілкою і червонощокої жінки... А хата батькова здалася йому такою негарною й чужою... та й люде в тій хаті... Велика штука, що вони йому свої. Коли ж вони такі.. мужики!.. І по правді врядник та писарь з мужиків сміються, бо вони живуть тақ зовсім „без понятія, как настоящая необразованая жи-

вотная.“ Хиба ж він може так жити? Коли ж він тепер зовсім інший чоловік став.

Він усе думав про це і не міг заснути. Поруч із тим, що він бачив сьогодні, згадувався йому город, вулиці з лихтарями, світлиці в палаті, де він був за сторожа. Цірк—оттуди щодня ходив би! А тут ця тісна хата з лавами, з рогачами... Цей батько або Денис, що як скаже слово, то так і верне язиком „на верле“... Репана мужва—аж смердить! А там, у городі, зовсім не такі люде... А дівчата! І він почав згадувати городянських покоївок та куховарьок, які були до його ласкаві... Ах, чорт його знає, Машка мабуть плаче тепер!.. (Гляди, що ще дитина буде!..) Та хиба сама Машка? Були й поперед неї..

Устав, не можучи лежати, накинув піджака і вийшов з клуні. В кінці садка, що був зараз же сумежно з током, якийсь чистий молодий голос виводив пісню.

— Що воно співа в нашому садку?— подумав Роман, перескочив через тин і пішов садком. Співало не в їх, а в садку в сусіди, в Струка. Роман переліз Струків тин і потиху пішов поміж деревами вниз до річки на той голос. Незабаром він побачив дівочу постать. Видно, що прийшла по воду, бо на землі стояли відра, але вона забула про їх, причарована цією тихою ніччу і ніжно-звабливим плюскотом темних хвиль біля своїх ніг... Стояла й співала.

— Мабуть Струкова наймичка,—подумав Роман, і йому згадалось її делікатне обличчя з довгими віями і тоненький стан,—так він тоді в танці обкрутив її, обхопивши за

стан рукою... Вся зачервонілася, задихані молоді груди високо здіймаються... вихопилась і втекла..

Роман тихо-тихо підійшов до дівчини. За співом вона почула його тільки тоді, як уже біля неї стояв. Жахнулась:

— Ой, Боже! хто це?

Хотіла вже тікати, але він придержав її за рукав.

— Це я... Роман...

— Чого ж це ти... ви тут?

— Паслишав, как майош та й прийшол.

— Ото ж! Чого б то ви до мене прийшли!

— Того, што харошінька!—і він хотів обняти її за стан, але вона випручалася.— Как тиб'я звуть?

— Левантиною...

— Харашо!—і таки обняв її й притулив до себе. Але вона зараз одіпхнула його, вирвалася і, покинувши й відра, як коза дика, втекла, покрившись за деревами.

— Еч, яка прудка!—подумав Роман.— Моторна! А ловка дівчинка,—треба б заходитися коло неї!

Постояв ще трохи, дожидаючи, чи не вернеться по відра. Не верталась. Пішов додому в свою клуню.

Туди вже тим часом прийшов спати Зінько.

— Я думав, що ти вже спиш, Романе, а ти ще ходиш.

— Не спиться каюсь.

— От і мені часом не спиться. Усе думки обнімають, та й спати не дають.

— Думки?—сказав Роман, і Зінькові

на мить здалося, немов сказав трохи глузуючи:—Што за думки?

— Та всякі.. От учора я все думав: як його так ізробити, щоб усім людям добре на світі жилося? А то от хоч би, сказати, про землю.. Такого народу намножимося і де далі, то все більше й більше людей на світі стає.. Людей більше, а землі не більше.. Ну, тепер скрутню людям жити, а де далі—все скрутніше, все скрутніше буде.. і так колись ізробиться, що не ставатиме людям того, що земля може зародити.. Що ж тоді робити людям? Хоч з голоду гинь!

— Вот штука!—відказав Роман.— Не станить тут чого ести, прикажуть переселяться на друге место та й шабаш!

— Та я ж кажу: а як і на другому місці так буде? По всій землі так. Що тоді буде? Може про це в книжках, або що, пишеться? Тебе добре навчено в салдатах, Романе, то ти це повинен знати.

— В каких там книжках?—одказав Роман.— Вот, будуть ішо такії книги печатать! Про ето начальство само знаеть, как і што.

— Ні,—не згодився Зінько,— от я читав одну книгу про чужі краї так у їй..

— А, пустяк униманія!—перепинив його Роман.— Лучче давай спать!

Він одвернувся, мов хоче спати. Він був мало письменний, книжоқ не читав, хиба часом анекдоти про Балакирева. Тепер він бачив, що Зінько за його більше письменний і щось знає таке, що Роман його не знає. і йому стало ніяково. А Зінькові здалося, що Роман менше знає, ніж спершу він, Зінько, думав про його.

Другого дня вранці батько зайшов у клуню, збудив Зінька й Романа і звелів обом іти на тік молотити. Зінько зараз устав і пішов, а Роман довго ще огинався. Йому зовсім не хотілося молотити, трохи навіть сором було до чорної роботи братися. Що це батько собі дума? Що він буде йому в гною риться, волам хвости крутити? Не піти оце та й годі!

Одначе цього разу ще не зважився сперечатися з батьком і пішов на тік. Сонце ледві починало визирати з-за обрію, було росяно й холодно, і Роман аж тремтів. На току вже були батько й брати.

— А що, брате, холодно? — озвався Денис. — У вас там по городах тепер іще сплять. Та дарма! Як ціпом попомахаєш, то так угрієшся, що й потом тебе вмие.

Роман нічого не відказав, узяв ціп і став ближче до Зінька. Ударило чотири ціпи: три сміло й важко, один якось не до ладу. Роман зовсім одвик од цієї роботи. Він не потрапляв у лад, замісто щоб уцілити бичем, бив у сніп кінцем ціпилна, а бич завертався вгору і заскакував назад. Він розсердився й гупнув з усієї сили. Бич одірвався відскочив і вдарив Романа по руці дуже боляче. Роман кинув ціпилно й лайнувся.

— Еге, синку, — озвався батько, — та я бачу, що тобі треба довго привчатися, щоб ізнову добрим молотником стати.

— На чорта я буду привчатися? — визвірився сердитий Роман. — Разлі ви думаете, што я буду гупать тут із вами по остюках цепом?

— А хіба ж ти думаєш, що хліб сам буде робитися, сам і в рот кластиметься?

— І без етого дурацкаго дела сит буду!

— А ну як?

-- Разлі я сібе служби не знайду? Вот пойду в ікономію і прикащиком поступлю.

— А шо ж, добра штука,—відказав спокійно батько.—Аби прийняли.

— Ішо би! Ім образованих людей нужно.

— Та... казала й Ганна, що вона рада за пана, дак пан, клятий, не бере!—за-сміявся Денис.

— Ет, виз вашими мужицькими вигадками!—росердився Роман, кинув щіп і пішов з току.

Батько з синами зирнулися, але нішто нічого не сказав, і щіпи знову загупали по повноколосих снопах, далеко озиваючись у свіжому живущому повітрі веселого, сонцем осяяного ранку.

Сердитий Роман, не заходячи в хату, подався просто на село і опинився у врячника. Там він потрапив на чай, напився його добре, потім ще посиділи та побалакали. Романові хотілося, щоб його залишено й обідати, дак гоподарі або не догадались, або не схотіли того. Довелося йти обідати додому. Прийшов, як уже всі пообідали і обідав сам. Мати, щоб йому догодити, зарізала й зварила курку. Виголодавшись Роман, не залишив з неї нічого. Попоївши, зараз подався ізнову з дому.

Почув, що сьгодні тільки прийшов до Гриценків їх салдат, дак і повіявся туди. Він з ім не в одному полку був, да те

дарма: салдат то вже однаково, що й товариш.

Гриценки були вбогі люде і не закликали беседи так, як Сиваші, але і в їх були гости: двоє-трое родичів. Білявий поганенький салдастик сидів за столом радий такий, що аж сєє і роспитував про хазяйство, про родичів, про товарищів, бажаючи знати все, що сталося на селі, відколи його не було дома. Романа посадили за стіл, шапували...

Вернувся Роман додому аж увечері і ліг зараз спати. Другого дня пішов зранку, поблукав по гаях до обід і прийшов додому так, щоб ізнов обідати самому. Вже кінчав обідати,—ввійшов батько з току.

— А де, Романе, був, чи не в ікономії?

— Де був, там був! Поспіємо ще з ікономією!. Сучасно все зробиться.—Та й вийшов з хати.

— А що, стара, робитимемо з синком-салдастиком? запитався Пилип у жінки, як Роман вийшов.

— А що ж там робити?—відказала Параска питанням, мов не розуміючи, бо це справа її мазунчика була.

— Де та як будемо добувати, щоб йому на панування наставити?

— Оце ще що вигай! Дитина тільки приїхала, цатомилася,—і відпочити не дасть. Оклигає, то й до роботи візьметься.

— Ні, каже, що не хоче братися, а буде в ікономію прикащиком поступати.

— А може ж і поступить! Він же в нас образований.

— Треба там таких!

— Ти вже нападаєшся! Перечасуй, то й побачиш, що все добре буде. А то ти як почнеш гримати, то тільки сварка счиниться.

— Добре, я перечасую, помовчу трохи,—побачимо, які з його люде будуть.

І батько справді замовк і не казав Романові нічого.

III.

Три дні минуло тихо; на четвертий Роман попрохав у батька карбованця.

Нащо? — спитав батько.

— А што ж я без копейки жить буду? Покуда дайшов, — витратился. І папірос не за што купить!

— Ге, хлопче! Як ми будемо на панські цигарки гроші переводити, то скоро в нас і хазяйства не стане, — відказав батько. — Нема в мене грошей.

Роман грюкнув дверима та й подався на село. Він гнівався на батька й на братів страшенно, лаяв їх мужвою нетямущою, що не розуміють, як повинні поводитися з образом чоловіком. Але він те знав добре, що як батько затнеться, то вже з ім нічого не зробиш. Грошей він не дасть.

Треба справді піти в ікономію: а може пощастить. Ікономія була велика. і людей там служило багато. Роман зараз же й пішов у контору до вправителя.

— А що скажеш? — спитався той.

Роман почав вияснити, що служив на

службі і хотів би мати якусь пристойнішу, ніж проста хліборобська, роботу.

— Яку ж то роботу?—попитав управитель.

— Хотів би прикащиком.

— Еге, не треба нам прикащиків, бо всі є. Та й хиба ж ти знаєш хазяйство? Був у салдатах, служив десь швейцаром, а до хазяйства пінешся!—і вправитель повернувся був до свого діла, але зараз же знов озвався:— Хиба що... От у контору мені треба одного чоловіка... Тільки щоб добре письменного. Письменний?

— Так тошно

— Сідай, пиши!

Роман сів і взяв перо в руки, а вправитель, не дивлячись на його, а записуючи щось у велику книгу, почав проказувати йому що писати. Ні перо, ні пальці ніяк не слухалися Романа, і ледві встиг він вивести дві перші слова, а вже той наговорив йому їх зо два десятки.

— Позвольте, -я не послышав, как ви сказали. —припинив його Роман.

— Не оставайся позаду!—Управитель проказав йому знову все з початку.

Роман знов ухопив кілька слів, а все инше загубив.

— Позвольте, -не вспішусь.

Той глянув на писання і побачив, що з усього проказаного написано кілька перших слів великими недотснними кривими карлючками: Роман ледві вмів писати.

— Піди ж спершу навчись писать, а тоді приходи. У контору не годишся. Коли хочеш, ставай до молотилки.

— Ні, до молотилки не хочу.

— І добре, бо лінивих мені не треба.
Іди собі!

Роман вийшов зажурений і сердитий.

У його ще було в кишені трохи грошей, він зайшов у монополію, купив горілки і випив з горя зараз же під хатою на вулиці.

Другого дня вранці стара Сивашиха полізла в скриню, довго там щось перекидала аж на дні, а тоді витягла якийсь вузлик. Звідтіля вив'язала карбованця і, як Роман увійшов у хату, віддала йому.

— На тобі, синочку, карбованця, бо батько не дасть, а тобі треба.

— От спасибі, мамо, хоч ви по людському до мене,—не так, як батько.

— Та тільки ти, синку, шукай собі роботи, а то буде в вас гнів та сварка з батьком та з Денисом.

— Ходив уже в ікономію.

— А що ж?

— Взяти б з дорогою душею, дак усе прикащики есть. Хоч я й салдат, ну—невозможно для миня человека прогнать.

— Правда.. От лишенько.. А може ще де пошукати?

— Найдьом! Не поспішайте! Усьо будеть у свою припорцію і на небольшом разстояннї.

А сам собі Роман думав: мабуть у матері не один вузлик з карбованцями. Треба так підкрутити, щоб вони його рук не минули.

Збігло ще тижнів з півтора. За цей час Роман дужче зазнайомився з крамарем

Михайлом Григоровичем Сучком. Спершу він тільки в крамницю до його заходив, а далі й додому,—раз навіть обідати його зоставлено. Іли добре,—через те мабуть такі й гладкі були і сам Михайло Григорович, і його жінка Агахвія, і дочка їх Горпуша, дівчина років дев'ятнадцятьох. Сучкові Роман розказував, що він поки так собі нічого не робить, розглядається, до чого братися: чи службу брати, чи комерцію заводити і натякав, що в його є на ту комерцію гроші. Це він вигадував на те, щоб Сучок його мав не за аби-що. А той йому так: і вірив, і не вірив, а про те до себе пускав.

Зазнайомився ще Роман і з дяком та з якимись „служащими“ на залізничній станції. Туди Роман ходив роспитатися, чи не треба на залізниці жандарма.—хотів ще туди податися; але на ті посади брано тільки унтер-офіцерів, а він був простий салдат. Роман раз-у-раз ходив по своїх знайомих і радий був, як траплялося там напитися чаю або що смашне ззісти, бо дома того не було. Дома він так таки нічого й не робив; тільки посправляв собі вудки і ходив на річку рибу надити. Що вловить, приносив матері, а вона йому варила юшку,—„вухою“ він її звав,—або пекла рибу в сметані. Він підлещувався до матері, щоб видурювати в неї грошики, і мати справді йому давала з своїх схованок—поки було що давати. Він їй розказував, що його скрізь так гарно приймають і ось-ось уже він матиме службу, а зараз не можна, бо. . щось там вигадував!..

Тим часом по селу пішла чутка про те, як Роман ходив найматися в прикащики, і як управитель давав йому писати. Парубки й дівчата на вулиці почали глузувати з Романа,—звісно не в вічі, бо він на вулицю не ходив. Але одного разу це почула й Левантіна. Вона оступилася за його.

— І чого б я сміялася? Як не пощастило чоловікові, то хіба вже він і поганий? Та може ж те все ще й брехня!

— А ти це з якої речі так його боронити заходилася?—крикнули дівчата й парубки та й почали сміятися вже з Левантіни, прикладаючи до неї Романа. Вона розсердилася:

— Тю на вас! чи ви не подуріли? Чого ви мені його на шию чепляєте? Подавіться ви своїм Романом!

Бачучи, що вона сердиться, облишили її.

А Левантіна, як одсердилася та верталася додому, то знов їй стало жалко Романа. І через що його так усі наглузи взяли? Такий гарний з себе!.. Чудний трохи з своєю „образованою“ балачкою, та це всі салдати такі, як прийдуть, а як поживуть трохи дома, то й знову по людському говорять. Тільки погано, що він рукам волю дає. От уже вдруге він її перестрива в садку. Вперше вона його таки добре турнула, то вдруге він тихший був, хоч і не зовсім. Вдруге вона вже від його так швидко не втекла, і вони трохи постояли, погомоніли...

Так думала Левантіна про Романа і згадувала його гарні вуси і чорні брови, і стан рівний...

А Роман і собі згадував Левантину. Вона йому дуже до вподоби прилала. Як би її вбрати в панську одежу, то зовсім би як панночка була. Куди! Не всяка й панночка зрівнялась би з нею! Та її й дражнють на селі панночкою. А це того, що мати породила її, дівчиною будши, як служила в панів за наймичку. Казали за якогось панича.. Мати вже вмерла, а дочка, як і матір, ходить тепер по наймах.

Роман був не дурний і незабаром помітив, що дівчині не подобається його занадто сміле поведіння і не проста мова. У городі дівчата до того позивкали, а тут—ні. Роман надумав поводитися з нею так, як звичайно поводяться з своїми дівчатами сільські парубки. І говорити з нею почав тільки по простому.

Дівчина помітила, що Роман до неї вже не такий став, і сама подобришала трохи до його. А що про його погане казали,—вона те за водою пускала. Хиба люде не набрешуть? На неї саму таке раз-у-раз наплешуть!.. А він їй так усе гарно розказує про себе. Хоч він тепер і без служби, дак що? Прийде та година й служба в його буде, і житиме він паном діло. А що він дома нічого не робить, дак раз, що він одвик од простої роботи, а вдруге, що він хоче краще навчитися писати, дак не можна чорної роботи робити, бо від того пальці задубіють, зашкарубнуть, і ніяк не виведеш пером. Роман не дурив сим Левантини: він і справді разів кілька сідав учитися писати, та довго не міг висидіти, бо це було таки нудно. Він і в салдатах учився більше з примусу.

Роспитувався Роман Левантину й про її життя. Тяжке це було життя. До семи років мати тягала її з собою по наймах, а після семи й саму віддала в найми. Поки жива була мати, то тяжко було жити: все по чужих хатах та по чужих людях. Та скрізь поштурхують та шматком хліба до-рікають. А вона того шматка хліба ніколи дурно не їла: тільки на ноги зоп'ялася, то вже й велять хазяї менші діти хазяйські глядіти або посилають гуси пасти, чи телята. Мати за гроші живе, а вона за харч своїми малими руками й ногами відбувала, хоч матері за те плачено менше, що вона з дитиною була. Та як умерла мати, то тоді вже й світ бідній дівчині потьмарився. Мати хоч і погрімає, і поб'є було, та й пожалує,—Левантині й сонечко засміється. Тоді було Левантина гнівалася на матір, як та часом ударить, а тепер би й руки її цілувала, як би били. Та важка земля в матері на грудях. У наймах, кажуть, і батька не вжалієш. А вже сироту, то й не думав ніхто жаліти. Ходила й по снігу боса, їла й такий хліб, що собаці треба розмочити в помийниці, та й тоді вона не схоче. Що вже на вулиці хлопці та дівчата прикладки до неї прикладають, загадки:—Вгадайте—що на світі найшвидче біга? Левантина, як її хазяйка потилишниками нагодує.—Панночкою та приплентачкою дражнють...

Дещо з усього цього Левантина розказувала й Романові. А він жалів її, що вона така гарна та молода та поневіряється в наймах. Вона йому така вдячна була за ту ласку, бо мало її бачила, і казала про те,

як їй і тепер важко жити в Струків, що дуже з неї знущається сердита й лаюча Стручиха. А одного разу Роман застав її на леваді, як вона сиділа й тяжко плакала. Стручиха побила її качалкою ні за що: хтось із хазяйських дітей побив лямпадку біля богів, а хазяйка звернула на неї. Левантіна плакала й нарікала на свою долю, а Роман розважав її ласкавими словами і тригорнув до себе. Вона вже не пручалась і не счулася, як він став її цілувати, і вона його цілувала.. плакала й цілувала і звала братіком і милим, і рідченьким... і їй так гарно, гарно стало... і вона забула Стручиху з качалкою і все забула... сиділа з ним обнявшись і розмовляла... і зиралася з ним очима прі місяшному сяєві...

З того часу Левантіна вже вважала Романа за свого парубка, за жениха і поводилася з ним так, як звичайно дівчата на селі з своїми женихами поводяться. І як звичайно на селі було, він став ходити до неї ночувати в повітку, і вони так любо розмовляли довгими ночами. І їй здавалося, мов того Романа, що так негарно займав її спершу, вже й не було. Він був такий, як і всі сільські парубки, поведився з нею чесно, по правді. І де-далі, вона його все дужче та дужче кохала.

А Роман, вертаючися від Левантіни з повітки додому, раз-по-раз думав: Доки ж воно так буде? Його роспоганеній городянським життям удачі вже докучало чесне кохання, озивалася його звіряча природа...

А бідва дівчина того нічого не знала, не розуміла, віддала йому всю свою душу

і не помічала, що вона вже надійшла аж на край страшної безодні: ще раз ступни тією стежкою нанеред, і враз зникне земля і, скрикнувши страшно, як птиця підстрелена впаде вона туди вглиб, хапаючися руками за повітря, обриваючи тіло об гостре каміння... і падатиме довго, аж поки вдариться головою об останню в її житті скелю та й ляже на дно безодні вже бездушним покаліченим трупом. .

Увесь цей час батько не займав Романа: доживався. І сином звелів не займати. З Зіньком це легко було, бо той удався ладної вдачі та й сам так думав, як і батько. Але Денис лютував страшенно: він, такий невсипущий хазяїн, працював до кривавого поту, відпочину ніколи не знав і не знає, а цей дармоїд, це ледащо буде переводити добро, надбане його, Денисовою, працею, дурно їстиме хліб, зароблений його руками! Та вже хоч би їв мовчки, а то ще й величається, ще й несеться! Де ж таки це видано? Як це можна терпіти?!

Денис цього не розумів і сперечався з батьком та з матіррю. Він був з тих селян, що по-за господарством нічого не бачуть, а всю свою силу, всі свої думки й почування віддають одному—аби придбати більше, аби стати заможним хазяїном. Працюючи тяжко, не жалючі ні себе, ні своїх, вони не розуміють ні інших думок, ні інших пориваннів, окріче тих, якими сами живуть. Через те Денисові Зінько здавався трохи дурним з його думками про книжки та про всякі інші, не хазяйські, справи. А вже тих, що стають їм на їх тяжкій дорозі, пе-

решкожають їм своїм недбальством, ледарством досягати більшого,—таких людей вони ненавидють як найгірших злочинців і лиходіїв. Проти таких людей озивається криком кожна крапля їх трудовницького поту, кожний рух їх натомленого важкою працею тіла. І в їх немає тоді жалю.

Але батько заборонив займати Романа,—сам хотів з ним, як прийде той час, говорити. Денис досі звик слухатися батька, то скорився й цього разу, хоч серце в його й кипіло, і він так поглядав на Романа, що той і без слів добре розумів, яким духом на його Денис дивиться. Брати мало розмовляли, мало бачились, але проміж їх уже зростала сліпа зненависть, поки ще німа, але дожидала тільки часу, щоб виявитися, вибухнути. І той час пристиг.

Одного разу Роман, проснавши, після безсонної ночі з Левантиною, трохи не до обід, увійшов у хагу і саме натрапив на батька з Денисом.

— А що, Романи, як же твоя служба?—попитав батько.

— Прийде колись і служба!—відказав нехотя Роман.

— Чи вона прийде, чи ні, то ще хто його зна,—не вдержав язика Денис,—а поки виходить так, що ти собі паном діло живеш, а ми на тебе робимо.

— А тож! На то я Богу-государю служив, щоб тепер з вилами до гною йти!

— Не кажи дурниць, Романи!—озвався знову батько—Адже інші салдати роблють мужичу роботу—он і Петро, і Карпенко, і Гриценко,—а тобі ж чом не можна?

— Коли роблють, то й хай собі роблють, а я не можу.

— Еч!—не втерпів знову Денис,—нан! благородний!.. Вони не можуть мужицької роботи робити: біленькі ручки покаляють! Дак не живи з мужиками, а йди до панів!

— Денисе, цить! — сказав батько,—я буду говорити.

Але було вже пізно.

— Ти мені не указ!—визвірився Роман на Дениса.—Можеш ти знать понятіє, не-образована ти мужва!

Денис зовсім скипів. Побілів, зірвався з лави, стиснув кулаки і сказав, задихаючися зо зла:

— Тату! виженіть його з хати, а то я його зараз битиму!

— Ти смієш мене бить?—скрикнув Роман і кинувся до Дениса.

— Романе! Денисе! Покиньте! Шо ц ви робите?—спиняв їх батько. Мати скрикнула, а білява Денисова Домаха так і заніміла, стоячи біля полу.

Брати на все те вже не зважали. Вони стояли один перед одним білі, як крейда, постискавши кулаки, важко дихаючи.

— Ти смієш мене бить?—казав тремтючи Роман.—Ти, негодяй! хам!

— Я - негодяй? Ах ти падло салдатське!—скрикнув Денис, але в цю мить Романив кулак ударив. його по обличчю і припинив йому слова.

Денис скрикнув дико, як поранений звір, і кинувся на Романа. Але той, здоровий, одгодований, не знесилений на праці, в один мент збив його додолу під себе і при-

давив йому коліном груди.

Жінки заголосили, діти закричали і вчепились за матір; батько кинувся відтягати Романа, але нічого не міг ізробити: розсатанівши, той ухопив брата за горло, а Денис силкувався відірвати його руку від своєї шиї.

В цю мить увійшов у хату Зінько. Побачивши лихо, кинувся до Романа і штовхнув його з усеї сили. З несподіванки той упав набік, і Зінько відтяг його далі.

— Романе! що ти робиш? Чи тобі й Бога не страшно?—скрикнув він.

Роман зірвався на ноги і стояв усе ще зо стисненими кулаками, ладен зараз же знову кинутися на Дениса.

— Нехай не в'язне!.. — хрипко, крізь зуби сказав він.

Денис стогнучи встав і сів на лаві. Домаха припала до його, голосючи. Роман плюнув і пішов з хати.

Ішов вулицею і сердився сам на себе, що вернувся з города на село. Як йому там добре було на службі! Звісно, він службу не по волі кинув, хоч і ховався з цим на селі. Він справді служив „при палаті“— хоч не швейцаром, дак сторожем. Як би швейцаром, то нічого б і не було. А то надало йому раз полаятися з швейцаром таки (випивши був), а той і пожалівся на його, ще й виказав, як він одного разу піймав Романа, що той продавав казенні дрова. Тоді йому Роман дав карбованця, дак він мовчав, а тепер виказав. Велика сторія, як продав який оберемоқ дров! А сам швейцар хиба того не робив?—тільки що хова-

тися добре вмів! Звісно, як прогнали Романа, то вже після цього важко було в горіди знайти службу, та все ж легше, ніж тут. А тепер он як тут жити!

Роман побачив перед себе монополію, зайшов туди і купив пляшку горілки. Тоді пішов до жидка. У „лавці“ горілки не можна було пити, дак зараз біля „лавки“ жидок мав хатку і пускав туди людей,—так, ніби своїх гостей, а за те мав од кожної випитої пляшки плату. Навіть сам бігав по горілку. Роман прийшов туди і зострівся з писарем. Цей хоч уже й випив попереду, а зараз же пристав до Романа, як той почав його частувати. Добули закуски, випили пляшку, а тоді писарь послав по другу. Роман жалівся на батька й на братів.

— Чудний ти, Романе Пилиповичу! — відказав йому писарь. — Як отак тобі колодиться з їми, то нехай тебе батько відділить та й годі. Тоді як хотітимеш, так і житимеш.

Романові ця думка сподобалася. Боявся тільки, що батько не послухається. Але писарь упевняв його, що це дурниця, що мусить послухатись.

Роман повернувся додому вже пізно ввечері п'яний і з заміром зараз же вимагати, щоб батько його відділив. Але, підійшовши до хати, побачив, що там уже погашено світло. Поторгав за двері, — засунені. Вилаявся і пішов спати в повітку.

Другого дня вранці ввійшов у хату, як там була вся сем'я. Ні на кого не глянувши, сів на лаві і сидів який час мовчки, торохтючи пальцями по столу. Всі мовчали,

а батько, трохи дивуючись, поглядав на його, думаючи, що може покається та прийшов помиритися з братом. Не казав нічого, — ждав поки сам озветься.

— Знаєте що, тату? — почав Роман — как так нам жить, дак ви лучше одділіть мене. Оддайте мою часть, то я сам собі житиму, а ви сами собі.

Це все він казав якось так мов би то батько був винен за те все, що було вчора. Старий Сиваш помовчав, а тоді спитався:

— А що ж ти з своєю часткою роби-тимеш?

— То вже мое дело. — що схочу, то й зделаю, — одказав саме таким робом, як і попереду, Роман.

— Та ще ж вона поки не твоя, то ти вже мені скажи, щоб я знав, на що давати.

— Тату! — озвався Денис.

— Мовчи! — перепинив батько, боячись учорашнього. — Я й без тебе знаю, що робити. А коли не вдержиш язика, то з хати вийди!

— Може хазяйнуватимеш, Романо, на своїй частці? — питався знову батько.

— Не хочу я хазяйнувать, — кумерцію заведу, — відказав Роман.

— Кумерцію?.. Яку ж то кумерцію?

— Какую схочу, таку й заведу, а ви повинні мені мою частку оддати.

— Повинен, кажеш? — спокійно говорив батько. — А як не віддам?

— То пойду в волость, то вас і присилують оддати.

— Ну, поки там присилують, а тепер я тобі ось що скажу: подожди ще трохи;

навчися поважати батька й братав та не кидатися з кулаками; навчися спершу знову робити, шанувати зароблене добро та не ходити в шинок до жида. то тоді я тобі й дам частку, як побачу, що з тебе хазяїн став. А поки цього не буде, то й з нашого добра нічого тобі не буде.

По тій мові батько повернувся та й пішов з хати.

Роман остався ні в сих, ні в тих. Він тільки сказав:— Ну, я так не дозволю! Це грабіж!— устав і пішов мов би слідком за батьком.

Трохи згодом батько вернувся.

— А що, вже пішов?

— Пішов!—одказав на смішкувато Денис, радіючи, що так обійшлося.

— А як на мою думку, тату,—сказав Зінько,—то ви краще б ізробили, як би справді відділили Романа.

— Чого ж то так, що краще?—спитав знехотя батько.—Оддати, щоб він узяв та розмантачив працею-крівавицею зароблене добро?

— Та вже, тату, як він сам себе не направить, то ви його не направите. Воно ж і його частка тут є,—і він же робив. А може він як стане сам хазяїном, то візьметься й до роботи, шануватиметься.

— А вже ж! саме такий!—глузуючи промовив Денис —Видно й збоку!

— Та вже ж і ми його луччим не зробимо, а тільки буде сварка та лайка, та бійка. А як візьме свою частку, то що там уже з нею буде, те буде, а хоч у нас у сем'ї стане тихо, злагода знову буде,—доводив свого

Зінько.

Мати встряла в розмову, хотючи допомогти Зінькові.

— А Зінько правду каже, старий. Послухайся його! І нам лучче буде, і Романові.

— Нехай же спершу покориться та шанується!—сказав батько.—А марнотратові нічого не дам, і говорити більше про це не хочу.

З тим повернувся та й пішов з хати до роботи, а сини слідком за ним.

Роман тим часом сидів уже знов у жида. І сьогодні знайшлись товариші, і як Роман вийшов на вулицю, то в його в голові вже здорово гуло. Ішов і думав собі:

— Кат його знає, що його робити! Батько впертий, как пень. І громада потягне руку за ним, а не за мною. Ех, как би дав йому добре так, как Денисові, то може тоді помнякшав би!

Роман був такий лихий на батька, що ладен був би його попобити. Як його тепер жити? Що його вигадати?

Його думка навернулася знову на ту стежку, що на їй уже колись попереду була. Боявся тільки починати, бо мало було надії, що пощастить. Але боявся, як був твсрезий. Тепер же йому здавалося, що справа вже не така безнадійна.

Хиба як він купець, то така вже велика цяця? А Роман салдат! Пишегься: Сучков. Хе! Такий Сучков, як Роман Сивашов! Та ще й Горпуша та його й пристаркувата, і з себе погана. Ще нехай дякує, що посватає. Нехай оддає швидче, а то зостанеться на насіння. А його, Романа, Сучок за товарища

собі прийме. Роман торгуватиме. Ого-го! Він там такий порядок дасть, що ну! А не схоче товаришем приймати,—хай грошей дасть. Вже ж дасть! Одна дочка, та щоб не дав. Та ще й за-для такого зятя!

Роман повернув праворуч і пішов у двір до Сучка.

Як він увійшов до його в хату, то там нікого не було. Роман голосно кахикнув. З другої світлиці визирнула Суччиха Агахвія.

— Мое нижающее!—поздоровкався Роман.—Как би мене Михайла Григоровича побачить?

— Він у лавці,—підіть туди.

— Невозможно в лавці: дело секретне,—треба на самоте.

— Що ж там за діло?—зацікавилася Агахвія і вийшла до Романа.—Кажіть і мені!

Роман усміхнувся.

— Отличное дело! Будете й ви, Агахвія Ивановна, знать современно, а тепер позвіть мене Михайла Григоровича.

Агахвії закортіло довідаться швидче, яке там діло, і вона пішла в крамницю. Незабаром відтіля прийшов Сучок.

— А за яким же це ви ділом?—спитався він, як поздоровкались та посідали.

— Пречудесне дело! Ось слухайте, Михайле Григоровичу, що я вам скажу!

— Кажіть!

— Есть у вас кумерція?

— А есть.

— А поміщик вам у кумерції есть?

Сучок зітхнув:

— Нема!.. Не дав Господь сина.

Він завсігди журився, що в його нема

сина.

— А я вам найшов помішника та ще й доброго.

— Хто ж то?—спитав Сучок, чудуючися з Романових слів.

— А хто ж? Я!.. А що, хіба не ловкий кунпавійон?

— Та воно, звісно..—якось непевно відказав Михайло Григорович.—Та... тільки як же це воно буде? Ви какой капітал маєте, або-що, дак хочете, щоб у кунпанії?

— Нашо там капітал? Ми й без капіталу таку вдерьом штуку, що первий сорт! Бо я сам—капітал. Оддайте за мене вашу Горпушу, а я буду вам помішником.

Сучок вирячив на Романа очі. А той, не помічаючи цього дивування, питався:

— А що, правда,—хароша вигадка?

— Та воно хароша... та тільки, бачите, ми ще не думаємо дочки віддавать.

— От, вигадки! А до каких же пор будете держать? Вона ж і так пристаркувата.

— Найдуться люде!—відказав, трохи вже образившись, Сучок і додав:—Знаєте що; Романи Пилиповичу? Киньте ви це діло, бо це один пустяк!

— Пустяк? Шо ви думаєте, що я не зумію торгувать? Дак ви дайте мне за Горпушою деніг, то я сам заведу торговлю таку, що тільки ну! Ого го!

Ну це тоже пустяк діло!—зважливо сказав Сучок і встав —Прощайте,—треба в лавку.

— Та постойте, Михайло Григорович, чи ви не розбираете, чи що, що я вашу

Горпушу сватаю?—спиняв його Роман.

— Почему не розбираю? Дайже очинь харашо розбираю.

— Ну, дак чоґо ж ви?

— Нема мого жаланія за вас її оддать.

— А почему ж би то й нет?—спитався, дратуючись, Роман.—Чоловек я образований, пони́мающий.. А што родителів мене мужики, то ето нічоґо: я об них тогда буду без униманія.

Сучок починав уже лютувати і де далі дужче сопти. Він уже чує, як поводитьсь й ледарює Роман, знав про бійку з братом, бачив, що в Романа грошей нема і розумів, куди він тепер ціляє: перевести, ро́стринькати всі ті грошики, що він, Сучок, надбав. Обличчя в крамаря з гніва почервоніло, і він, сам того не сподівавшись, крикнув на всю хату:

— Та шо ти собі думаєш? Ах ти голяк! Іще й примазується до порадошних людей! Ступай, ступай, скудова прийшов!

Так грімнув, що Роман збентежився враз і, ні слова не кажучи, пішов з хати. Тільки вже біля дверей схаменувся.

— Ти тоґе не очинь!—крикнув він, повернувшись до Сучка.—Смієш ти салдата, которий кров'ю своєю вас, хамов, захищал, так оскорблять? Наплювать мені на тебе й на твою дочку!

— Вон! Пошов во-он!—аж затупотів ноґами Сучок, але Роман уже був у дворі, а далі й на вулиці. Сором і злість мордували його: сором, що так ним погордовано, злість за цю зневаґу й за те, що ні звідки він не бачив помочі. Усі вони однакові: і батько, і Денис, і цей Сучок! Життя за їми нема, способу ні-

якого нема! так би їх усіх!.. Не знає й сам, що він зробив би їм, тільки віддячив би так, щоб аж запекло, щоб аж заскавучали вони!.. вони—всі, всі ці прокляті мужлаї!.. Які вони дурні й гидкі тепер здавалися Романові!

Він не пішов ні додому, ні до кого, бо на всіх лютий був. Знов довго блукав по за селом, ходив у байраці і вже над вечір вернувся додому.

Пішов просто у садок і стрівся там із Зіньком.

— А я тебе дожидався, брате, — сказав Зінько.

— А що?—спитавсь нехотя Роман.

— Хотів щось тобі сказати.

— Кажи!—промовив Роман байдужно, лягаючи на траву під деревом.

— Бач, Романе, що я думаю,—заговорив Зінько й собі сівши біля його.—Почались у нас у сем'ї сварки.. А де далі, то ще й дужчі будуть. Тобі недобре, та й батькові не весело так із тобою жити. Він би тебе й одділив, як би не боявся, що ти все переведеш. Дак ти так ізроби, щоб не боявся батько.

— А как же його зробить? З таким батьком разлі що зробиш?

— А неправда ж, Романе, нема чого нарікати на батька, коли сам погано робиш: своїми гордуєш, кудись у пани пнешся.. З того доброго нічого не буде.

— Понімаєш ти там!

— Та вже ж, може, трохи й я тямлю. От ти розбери сам. Служби тобі ще ніякої нема, може й довго не буде; одділяти тебе батько не хоче. Доводиться тобі поки в нас

жити. А яке ж воно життя буде, коли раз-у-раз сварка?

— Пущай мене не зачіпають!

— Та де ж вони тебе зачіпають? Воно ж таки правда, що треба ж щось робити, не можна дурно хліб їсти. І Денисові кривдно: він же робить. Уже от ви й билися, а далі ще гірше буде. Що ж воно з того доброго? Краще ти, Романе, помирися з батьком та з братом та пособляй хоч трохи в роботі... поки знайдеш собі службу. А там батько, бачивши, що ти шануєшся, і одділить тебе... Хоч крутись там на роботі, я вже тобі пособлятиму так, що вони й не знатимуть, — аби щоб сварки не було.

Зінькова прихильність таки зачепила за серце Романа. Ходючи сьогодні по байраку, він уже багато думав про те — як він далі житиме в сем'ї. Нічого не міг вигадати, хоча й бачив, що так далі жити не можна. Він одказав Зінькові:

— Як же я покорюсь? З мене ж люде сміяться будуть.

— Чудний ти! А тепер із тебе люде не сміються? Та все село вже тебе взяло на глузи. Чого ж ти тепер не боїшся того сміху, а тоді його тобі страшно? А я тобі так скажу: тепер з тебе сміються і дурні й розумні, а тоді коли й сміятимуться, дак самі дурні.

Роман подумав трохи й відказав:

— Ну, пущай... Може б я й зробив... Не за для їх а за для тебе, що ти такої до мене добрий... Та как же його зробить? Не пойду ж я до їх кланяться!

— Та й не ходи. А тільки візьми та й вийди завтра на роботу, та й роби. А там

воно вже якось саме станеться..

— Пушай же подумаю, — може й вийду. .

І справді, другого дня вийшов городити тин із Зіньком. Денис глянув на його з-під лоба, батько здивувався, але ніхто нічого не сказав. Тільки Зінько дуже зрадив, клопотався з Романом, гомонів і все зводив, щоб і з батьком та з Денисом у їх розмова була. Мати йому допомагала. Одначе ті мовчали.

Роман робив увесь день. У його заболіла спіна, руки ноги. Другого дня він вийшов був на тік, але робив тільки до снідання. По-снідавши, він уже не пішов туди і більш уже не брався до роботи. Зінько і вмовляв його, і прохав, та нічого не помогалося. Романові здавалося дуже важко робити. Батько не зласкавів одразу, та й сором було перед селянами, що він високо лігав, а тепер низько сідає.

Тим часом чутка про його сватання в Сучка пішла по селу. Дочулась про це й Левантина. Вона одного разу почала плакати й казати Романові, що він її покидає, бо сватає Сучківну.

— Тю на тебе! — відказав Роман. — То все дурниця! То я був випивши та для шутки й пішов, щоб посміяться. А вони з великого розуму думали, що я й справді на їх ступу-Горюшу оком накинув.

І він почав її цілувати і пригортати і казав, що він її ні на кого не змінє і сватати-ме скоро — от зараз, тільки службу знайде.. Все це вона вже чула, та й не раз, але кого любиш, тому хочеться вірити. І вона вже вірила йому й казала:

Гляди ж, Романочку, не зрадь мене! Бо як ти не пожалієш, то хто ж мене по-

жаліє? Находь службу швидче, бо...

Левантина замовкла, а Роман знов почав її улащати, і вона забула свій сум.

Ідучи Роман од неї додому, сам собі думав про те, що треба справді службу швидче знаходити та тікати звідсіля. А то гляди, ще Левантина дитину знайде, то клопоту повна голова буде.

І другого ж дня пішов у сусідню ікономію. Сього разу йому пощастило. В ікономії був ліс, а в лісі два сторожі. Один несподівано покинув службу й пішов додому саме в той день, як Роман туди прийшов. Зваживши на його салдатський білет, управитель узяв його за підстаршого сторожа до лісу. Не вподобалась Романові ця служба, та иншої не було. Жити доводилося в лісі, в одній хаті з старшим сторожем. Цей раз-у-раз посилав Романа на ніч обходити ліс і вартувати там. Спершу Роман ходив, а далі йому очортіло, та й за Левантиною занудивсь. Однієї ночі, замість щоб обходити ліс, майнув до неї (верстов з вісім туди було) і з того часу почав навідуватися до неї ночами частенько. А тим часом люде з того села, де була ікономія, заходились коло Романа. Вони були дуже вбогі на дерево, то часто крали його в панському лісі, - часом нишком од сторожів, а часом, як сторож був не лихий, то купували в його дерево за дешеву ціну: дадуть йому якого рубля, чи пів рубля, та й нарубають чого треба. Ліс великий, то не скоро помітиш кожне рубане дерево. А сторож ніби того й не знає. Романа вони не довго вмовляли, і він почав добувати собі таким робом гроші. Він зовсім не берігся і попускав рубати стільки, що вже

й видно стало. А тут іще один чоловік, не поєднавшись з Романом за ціну, та й виказав на його. Все виявилось. Романа прогнано зо служби, ще й грошей не віддано... хоч він небагато й заробив, бо не прожив там і місяця. Довелось знову до батька вертатися.

IV.

А на селі страшенно сміялися й глузували з Романа, лаяли за лежні та за те, що високо нісся. Його приятелі—писарь, урядник, дяк та інші—були до його прихильні, поки в його бряжчало в кишені і він частував їх горілкою. Та він давно вже повитрусював свої кишені, витрусив і материну скриню. На селі скрізь почали звати Романа голодрабом, ледащом. Приятелі почали одвертатися, стріваючись на вулиці. Про те, щоб хто його в гостину до себе закликав, Роман забув уже, коли це й було.

Дуже це йому було прикро. І не через те, що з тих приятелів якесь йому добро було, а так, сором, що от з усіма в товаристві був, а тепер занехаяно його. Він не знає що дав би, аби хоч трохи де добути грошей та знову повернути до себе своїх приятелів зрадливих... повернути, повеличатися трохи, щоб усім заціпило, та тоді хоч і з села.

Надто, що й обірвався вже. У його тільки й було одежі, що на йому. А одного разу вночі, через тин перелазючи, розідрав свого „піджака“. Хоч і полата мати, та вже не вдержиш його цілим, як почало дратися... уже он і лікті видно... Грошей, хоч кричи, треба, а де їх візьмеш?

Це було через скільки день після того, як вернувся Роман додому з лісу. Одного разу місячної ночі, ідучи від Левантини через тік до повітки спати, він побачив на току ворох пшениці. У його промайнула в голові думка:

— Як би набрати цієї пшениці та віднести до Рябченка!

Чого йому спав на думку сей Рябченко? От, і сам він не знає... Так, чогось ізгадався.

Рябченко був такий собі чоловік у їх на селі. Він мало хазяйнував, трохи шив чоботи, а більше—подейкували люде—накладав із злодіями. Певне довести того ніхто не міг, але на селі кожне звідкісь знало, що хоч він сам і не краде, дак злодійське передержує. У його кілька разів і трус був, та не могли нічого знайти.

Ото ж він і згадався Романові. Цей купив би пшениці, як би однести. Звісно, воно так неначе крадіжка... а в тім... яка там і крадіжка? Адже тут і його, Романове, добро. Адже й він один з трьох братів, то й йому ж належить частка. Хиба ж він винен, що батько та Денис не дають йому тієї частки? Коли не дають, то він може й сам узяти.

Таке думав Роман, лежачи в повітці, а далі встав та й пішов у клуню шукати мішка. Знайшов, прийшов до вороха та й зупинився. Чи брати, чи не брати? Ет, що буде!..

Він набрав з вороха мішок пшениці і хотів нести до Рябченка. Та ні, — треба спершу попитати його.

Нишком, обережно перелазючи через

тини, пройшов городами до Рябченкової хати. Там уже було погашено. У Романа забилося турботно серце, як він злегенька постукав у вікно. Ніхто не озвався. Він заторохтів дужче.

— Хто там?—почувся голос із хати.

— А вийди, дядьку, сюди!

Трохи згодом двері на двір одчинилися і крізь їх просунулася кудлата голова.

— Хто це? Це ти, Романе?

— Я

— А чого?

— Пусти в сіни,—не хочу стояти на видноці.

Роскудлана голова сховалася, і Роман увійшов у темні сіни.

— Кажи, чого треба?

— Хочеш пшениці?

Рябченко не відразу відказав. Він зрозумів, яка то має бути пшениця, а не вагався не знаючи, чи Роман його не підводить. Може вмисне, щоб потім урядника навести. Темна постать Романова нічого не могла йому про це сказати: обличчя не видно було.

— Якої пшениці?—запитався врешті.

— З дому.

— Не брешеш?

— Чого б я став брехать?

Рябченко ще подумав і згодився:

— Добре!

— Почому даси?

Рябченко сказав пів ціни.

— Дешево

— Звайди дорожче!

Роман знав, що дорожче не знайдеш, і сказав:

— Добре, зараз принесу.

— Трохи згодом,—як місяць зовсім зайде!

— Та він уже заходе.

Поки Роман вернувся додому, то місяць і справді зайшов.

Цієї ночі Роман одніс до Рябченка три мішки пшениці, і в його в кишені забряжчали гроші. Тоді з упокоєм заснув.

Другого дня Денисові здалося, що пшениці в воросі наче поменчало; але потім він подумав, що мабуть помилився, і нікому нічого не сказав.

Роман справив собі нову черкасинову жакетку, і в його нічого не зосталося з тих грошей, що взяв за пшеницю. Мусив знову ходити до Рябченка. Цього разу на току вже не було нічого, то він набрав з коморі, з засіків, добравши до замка старого ключа. З цим ключем він і потому зазірав ще до комори, але робив це обережно, щоб ніхто не помічав.

Одного разу старий Сиваш уранці лагодив двері в повітці. Було до схід сонця холодно, то вдяг кожуха. Як сонце зійшло, потепліло, - скинув його та й забув у повітці. Там він і лежав увесь день.

Другого дня Роман лагодивсь іти ще в якусь ікономію шукати служби. Устарило, —ще всі спали. Було холодно, а його драненьке пальтечко висіло в хаті. Спав він у повітці і побачив долі біля дверей батькового кожуха.. Удяг його.

В ікономії нічого не добувся: там уже знали про те, як він був сторожем у лісі.

— Ех, жисть мотузяная!—нарікав, вер-

таючися додому. Сонце вже припікало, — довелось скинути кожуха й нести. — І якого я чорта ноги бив? Ще кожух тягни! Піду в город та хоч продам його, щоб дурно не ходити! Ніхто ж не бачив, як я вдягав його.

Завернувся і пішов у город. Від ікономії туди було верстов чотирі. Швидко їх перейшов і подався у город просто на базарь. Там жидки торгували ношеною одежею, сидючи кожен над купою свиток, кожухів, чумарок, жаксток, штанів та иншого старого дрантя, кинутого долі або на брудному рундуці. Покупців не було, сами жиди й жидівки завзято шваркотіли проміж себе. Роман підійшов до одного.

— Жиде, купи кожух!

Жид подивився на кожуха.

— Скільки хочеш?

— Десятку давай!

— Оддай його своєму тателе, — може на онучі здасться, — і він кинув од себе кожух.

— А ти ж скільки даєш?

— Два.

— Нехай же твій тателе їми подавиться!

Роман пішов далі, до другого жиди. Але перший жид щось зацвенькав до цього.

— Ну, се такий козух, се одна смусина од другої смусини — як нас город од Одес.

— Що ти брешеш, жиде? Він іщо зовсім новий, мало й ношений.

— Як би він був новий, то я б тобі за його дав десять рублів, а як він такий старий, як беззубий собака, то я тобі дам за його десять злотих.

Ледві продав добрячий кожух за три

рублі. Гаразд пообідав, випив пива і пішов додому.

А дома батько вранці кинувся кожуха й згадав, що забув його в повітці. Пішов туди—нема.

— Мабуть те ледащо вдягло,—подумав Сиваш і не став більше шукати.

Але Роман поійшов увечері без кожуха.

— Ти хіба не вдягав кожуха?—запитав його батько.

— Стану я вдягать ваші кожухи! На чорта він мені здавсь!

Кинулися тоді всі шукати, тільки Роман—ні. Не знайшовши старий Сиваш нічого, почав лаяти Романа:

— Коли вже нічого не робить ледащо, то хоч би вже, йдучи, двері в повітці зачинило! Мабуть собаки затягли, а хтось потім узяв.

Роман аж росердився:

— Що я буду за всяким доглядать та прибіраць? Сами роскидають, а я одвічай!

Усі дивувались: хто б міг украсти? Нема, здається, й злодіїв поблизу, а вкрадено.

Трохи згодом Роман устругнув нову штуку. У їх у сінях висіло велике сало—пудів зо два. Двері з сіней у двір засувалися засувом. Він уночі нишком одсунув ключем засув, зііз по драбині на горіще й зняв сало. Не гаючись, потяг його до Рябченка. Але той не схотів прийняти:

— Буде трус, може й мене труситимуть, то знайдуть. Цього не хочу, це не пшевиця. Заховай де небудь, нехай перележить,—тоді візьму.

Роман пішов од його лихий. Візьме, як

перележить! Байдуже йому тоді! Тоді Роман і сам одтаска його в город та й продасть дорожче, ніж тобі. Роман уже сердитий був на Рябченка, що той дешево платив.

Одначе, не нести ж сало назад. Треба десь його заховати. Де б же? Хиба в тому байрачку, що праворуч од дороги, як іти в город? Там є одна норя... Недавно Роман її бачив, як ходив там. І добре буде потім узяти, щоб нести на базарь.

Роман пішов не вулицею, а городами і вибрався за село. Пів верстви від села до байрачка перейшов швиденько. Знайшов знайому печерьку, заповняв туди сало, закидав хмизом, листям сухим. Тоді мерщій вернувся додому.

Другого дня Сиваші сполошилися: сало вкрадено! Мати аж заголосила,—так їй жалко було: таке сало товсте та гарне! Батько теж бідкався і ніяк не міг зрозуміти: де ті злодії беруться? Тільки Денис не бідкався, але страшенно лютував, не казав ні слова і щось собі думав. Роман поки ще любісінько спав.

Послали Зінька покликати старосту. Прийшов староста з людьми. Подивилися на сніни, подивилися, що в їх нема сала...

— Отут і висіло?—роspитував староста.

— Отут і висіло.

— І забрано?

— А забрано ж, забрано, бодай йому руки покорчило!—кляла стара Сивашиха.

— Мабуть же його таке забрало, що вже й заховало добре!—сказав староста.

— А мабуть!—додав хтось з людей.

— Шкода ж, коли такі шукати!—і ста-

роста повернув, щоб уже додому йти.

Але Денис зазмагався:—Як же то так? Таку шкоду зроблено, та й покинути, та й не шукати?

— Та де ж його шукати? — дивувався староста, бо йому не хотілося клопотатися.

Денис намігся, щоб потрушено Рябченка. Покликали врядника, пішли до Рябченка. Той страшенно розсердився, кричав, що вони не сміють його „порочити“, недозволяв трусити і вимагав, щоб Денис заложив десять карбованців, а тоді вже й трусив. Денис такий був певний знайти в його сало, що заложив гроші; десятьох не було, дак хоч три. Хитрий Рябченко радий був і тому.

Почали трусити. Обнишпорили хату, хліви, город—скрізь. Нічого не було. Денис сам по кільки разів перекопав усі закапелки і все ж не знайшов сала.

Рябченко радів: три карбованці залишилися йому—несподіваний баринш. А Денис пішов додому розлютований, бо пропало сало, пропали й три карбованці. Дома він мокрим рядом напався на батька:

— Як собі хочете, тату, а я так далі жити не буду! На що ви потураєте Романові? Розледаців, нічого не робить, та ще й краде!

— Як то—краде?—спитався понуро батько, начуваючися нового лиха.

— А так, що це Романове діло з салом... та мабуть і з кожухом

— Як то Романове? Хиба в Романа що знайдено?—спитав батько ще похмуріше, хоч у самого тремтів голос.

— Хоч нічого не знайдено, та я знаю, що воно його рук не минуло.

— Та як же ти смієш це казати?—грімнув батько, зірвавшись з лави.

Денис глянув на його і аж перелякався: батько стояв перед їм блідий, очі палали якимсь непевним огнем, увесь аж трусився, стиснувши кулаки.

— Як ти смієш це казати на свого брата, нічого не знаючи? У нашій сем'ї зроду не було злодіїв і нема,—чуєш ти! А ти сам на свою сем'ю будеш неславу пускати?!

Денис схаменувся, побачивши, як роздратував батька.

— Та нехай і по вашому, але на що ж ми з жінкою будемо робить на ледацюгу? Або проженить його, або нехай робить, або мене відділіть! Що це таке справді?! Ледашу такий потур давати! Це треба розуму рішитися.

— Мовчи ти, блазню!—знову росердився батько.—А то я тобі такого дам, що в тебе останній твій дурний розум з голови вискочить!—Еч, розумніший уже за батька зробився! І сам без тебе знаю, що треба робити, і зроблю.

Саме на цю розмову наскочив Роман.

— Слухай, Романе, що я тобі казати-му!—озвався до його батько гнівно.—Годі вже панувати! Або берись до роботи, або йди собі, куди знаєш!

— То що? І піду!—відказав Роман так спокійно, мов це йому байдуже було.—Піду в город,—там собі швидче службу знайду. Як розвеличались!.. Обійдемося і без вас!

Повернувся та й з хати.

Він цього сподівався, що таки Денис колись під'юдить батька вигнати його,—він певний був, що батько це говорив з направи. Ну, та не таке вже воно й лихо. Піде в город, продасть там сало... Поживе трохи, поки службу знайде... А коли й не знайде... ну, там видно буде, що робити!..

Але Денис на тому не перестав. Мав на Романа велике пересердя і за сало, і за пропащі три карбованці. Пішов до Струка та до кума Терешка Тонконоженка і розказав їм усе, що думав про Романа. Тоді втрьох заходилися його сочити: куди той не піде, то все якийсь з їх на його оком накидає, пасе. Батько ж із Зіньком нічого про це не знали, бо звелів Денис не казати їм про це.

Днів через два Роман пішов у город. Так зібрався й пішов, що сем'я й не знала про це, ні з ким і не попрощався, навіть з матіррю. У непевних Денисових поглядах він бачив, що Денис думає за сало на його, — боявся, щоб не присочив. А тепер, пішовши нишком, думав, що вже буде і в городі, поки дома побачуть, що його нема.

Але три його вороги за малим не назирці ходили за ним ці дні. І Струк таки присочив його, як він подався з дому. Зараз кинувся до Дениса.

Ще Роман тільки виходив із села, а вже вони втрьох, пробігши манівцями, сиділи біля дороги вь кущах у байрачку.

Не довго й дожидалися: іде Роман та просто в байрачок. Двоє zostались там, де сиділи, а Струк поплазував обережно поміж кущами слідком за Романом. Він був стрітець, то звук по лісах до звіра підкрадатися.

Роман ішов сміло, не боячись нічого. Струк рачкував за їм здалека. Ось Роман спинився, озирнувся,—нікого не побачив. Положив долі свою торбу і почав одкидати хмиз од печерьки. Поодкидав і витяг щось велике. Струк догадався, що це сало, і мерщій метнувся до своїх.

Вони заховалися на доброму місці: Романові неминуче треба було проз їх іти, бо вони сиділи аж на тому краю байрачка, що до гóрода.

Роман вийшов з байраку на шлях, знов озирнувся туди й сюди,—нікогісенько нема. Тоді швидко пішов у город.

Трое товаришів незабаром почули його ходу... от уже й видко його: іде й щось мугиче собі під ніс. Сало на плечах.

Одним скоком вони стали круг його.

Роман спинився вражений і одну мить, з несподіванки, не знав що робити.

— А куди це ти, Романе, сало несеш? — спитався глузуючи Денис. — Може тобі пособити?

Здоровенний Романів кулак ударив Деніса по уху, що аж каганці тому засвітились. Денис поточився, трохи не впав, а Роман тим часом, кинувши й сало, побіг шляхом.

Очманівши від кулака, Денис на мить спинився, не розуміючи, що сталося. Але зараз же побачив.

Попереду біг Роман, а за їм, дуже близько, Струк, а трохи віддалік Терешко. Денис кинувся за ними.

Але Роман добре бігав і незабаром далеко покинув назад себе і Терешка й Де-

ниса. Тільки Струк гнався за ним близько, зігнувшись наперед усім своїм довгим тілом, закидаючи назад швидкі цибаті ноги.

Він розпалився. Так він жолить біг за вовком підстреленим: ніколи було вдруге рушницю набити, щоб стрельнути, і він напружував усю силу, щоб наздогнати закрівавленого звіра і добити з рук, розтрощивши йому голову. Так він біг і тепер, сам не розуміючи, не думаючи про те—нащо йому ловити Романа і що йому той Роман зробив. Біг і кричав инколи:

— Не втечеш!.. Задавлю!

У його перед очима, не перестаючи, швидко мелькали п'яти, притискалися до боків висунені назад лікті. Ці лікті все ближчі, ближчі стають... Струк виразно чує, як важко дихає втікач... печує це дихання... Напружується з усієї сили—от-от досягне; але й Роман напружується... Та не надовго. Одним останнім стрибом падає Струк на спину Романові, валяє його додолу. Але ту ж мить Роман вивернувся й зірвався на ноги. Струк, лежучи на шляху, вхопив його за ноги обома руками. Роман схитнувся і знов упав, і вони сцепилися проміж себе, качаючися в пилу на шляху.

— Не втечеш!.. Не втечеш!.. — хрипів Струк.—Не понущу!

— Чого тобі від мене треба? Що я тобі зробив?—так саме хрипів Роман, пручаючися.—Пусти!

Враз іще двоє впало на його, вхопило його, притисло.

— А, дак ти так!—ревів розлютований Денис.—Красти!.. биться!.. тікати!.. Злодій!..

Душогубі!.. От я ж тобі покажу!..

Роман визволив праву руку і почав бити кого й по чому попадає. Його пригнітили так, що він застогнав, і скрутили йому назад руки поясом.

— Тепер тікай! — знущався Денис, — да тільки не в город, а до волости!

Підвели його і стояли, відпочиваючи, всі четверо — задихані, знеможені, в подраній одежі, з умазаними обличчями у кров, змішану з шляховим пилом. У бійці Денисові розбито носа, а він поплямив своєю кров'ю інших.

— Ходім! — смикнув Денис Романа.

— Не піду!

— Ходім, бо потягнемо, як падло!

— То й тягніть! — Роман упав на шлях.

Але Денис ухопив його за вірвовку й потяг по шляху, що аж руки тому виверталися. Роман ойкнув.

— Уставай же, бо ще гірше буде!

Роман устав. Пішли до села. На дорозі забрали покинute сало. Терешко йшов з ним попереду, а далі Роман, а за їм Струк із Денисом, держучи його за кінець пояса, що зв'язував руки. Мовчали всі.

Так увійшли в село.

— Куди ж іти? — спитав Струк.

— У волость, — одказав Денис.

— А може б до батька його? Нехай повчить! — порадив Терешко.

— Такий, що повчить! — одказав Денис. — У волость!

Повернули до волости. Здивовані люде спинялися, поглядаючи на цю чудну, незвичайну процесію, і не могли нічого зрозуміти

Дехто підходив і питався, але ті, поспішаючися, йшли далі.

Увесь час Роман мовчав. Але як уже підійшли до волосного рундучка і він ступив на його ногою,—тоді повернувся до Дениса:

— У, ирод!—і плюнув йому межи очі.

Денис рвонувся був до його, але зараз же спинився.

— Постривай, побачимо, що в холодній заспіваєш!—утерся, і всі вкупі вступили до волости.

Там були писарь, старшина, врядник. Вони аж не стямилися з того дива, що побачили. А Денис, не зважаючи на те, почав оповідати, що ось вони піймали злодія з салом, і вимагав, щоб написано протокола і посажено злодія в холодну. Говорив так, мов би це не про брата, а про когось зовсім йому невідомого й чужого.

— Що ти, Денисе? Бога ти не боїшся, людей не страмишся! Брата?!—дорікав йому старшина.

— А хоч і брат, та коли таке ледащо...

Тоді озвався Роман: вони на його напали, калічили, нівечили його!.. Денис завсігди неклем на його дихав.. І тепер хоче занапастити.. Зовуть його злодієм! А почому вони знають, як у Романа те сало опинилося? Може йому батько сам його дав.

Волосні з урядником не знали, що їм робити. Їм було жалко Романа і гидко Дениса слухати, а про те все ж це було злодійство. Допоміг писарь:

— По закону так: коли б син у батька що і взяв, я як батько простить, то й суда нема ніякого.

— Це правда, так!—додав урядник.

— А коли так, дак що тут казати?—озвався старшина.—Це не наше діло, а батькове. Сторож, роз'яжи його!

Сторож укупі з Струком роз'язали бідолаху. Струк тепер уже зовсім прохолов і сам на себе гнівний був, що в таке встряв. І Терешкові було ніяково.

— Ми всі тут діло бачили й чули: коли що треба буде, то всі будемо свідками, а протоколу нема на що списувати!—рішив старшина!—Ідїть собі з Богом!

— Спасибі вам, господин старшина!—подякував Роман і зараз вийшов з волости.

Понурившись, вийшли за їм Струк і Терешко, а позад усіх Денис.

Денис гнівався на волосних. Голова в його боліла, закрівавлене обличчя роспухло і що-хвилини нагадувало про Романа.

Як він увійшов у свою хату, то там були всі дома.

Зінько аж з місця зірвався, побачивши Дениса.

— Денисе! що це тобі?

Не відмовляючи йому, Денис промовив просто до батька:

— Ото ж ваш синочок наробив.

— Хто? Роман?—спитав батько.—Знову билися? З чого ж це?

— А з того, що ми—кум Терешко, Струк та я—піймали його з салом у байраці.

У старого Сиваща затремтіли руки.

— Та й били його?

— Або він нас бив, поки йому руки назад скрутили.

— Нащо ж ви йому руки крутили?

— Щоб у волость одвести. Шкода тільки, що старшина не схотів у холодну посадити.

— І ти вів його з'язаного.. через село в волость?

— А то ж би ніс, чи віз на собі?

І відразу всі очі повернулися до старого батька. Він устав білий, увесь тремтючи, як лист під вітром і звів угору проти Дениса руку.

У хагі зробилось так тихо, мов усі перестали й дихати.

— Бодай же ти довіку був...

Але слово прокльону спинилося на устах у безщасного батька, і він, як стояв, упав на стіл головою і заплакав старими, тяжкими, як камінь, як огонь пекучими сльозами.

— Так мене зганьбив!.. Увесь рід наш чесний так зганьбив!.. Брата не пожалів!.. Хоч би мене, старого, пожалів!.. Мою стару голову таким соромом, такою ганьбою покрив!..

І ні слова більше. Тільки чути було, як мати хлипала, стоячи в кутку біля дверей. По Зіньковому обличчю котилися сльози...

ЧАСТИНА ДРУГА.

Серед нового товариства.

I.

Вийшов Роман з волости, повернув знов у гóрод.

Ще ніколи він не був такий лютий на брата й на селян, як тепер.

Йому, будши вже не простим мужиком, зазнати такої ганьби, такого соромá перед цілим селом!

І все через його, через цього клятого Дениса! Як би він його зараз отут, серед шляху, стрів,—задавив би його, ростоптав би, як гадину!

Та гарні й батько з Зіньком, потураючи такому хамлетові, як Денис. Вони могли б одділити його, Романа, дати йому що треба,—він би пішов од їх, і нічого б тоді не було.

А тепер!..

Та всі вони, всі йому за шкуру сала залили!.. Всі ці мужлаї кляті!..

Він повернувся до села, що вже поринало в долині, визираючи з-за горба солон'яними покривельками з білими димарями, розкиданими серед ясно-зелених куп

густих верб і темного листу садків. Зняв кулак угору, і крізь затиснені зуби вилетів якийсь півзвірячий згук люгости й зневасти. Повернувся і пішов швидко, швидко.

Довго йшов, поки хоч трохи втихомирилося серце і міг думати і про щось інше.

Що саме він зараз робитиме в городі?

У кишені в його бряжчало трохи грошей,—зосталось од попередніх крадіжок,—але їх не могло стати надовго.

Ет! там видно буде! Стукатиме скрізь,—десь та відчиниться.

Але як він увійшов у город і проходив вузькою вулицею, поглядаючи на невеличкі одноповерхові будиночки, пооббивані дошками і помазані сірою хварбою, то не знав, у які саме двері має почати стукати. Всі були однаково непривітні, однаково замкнені від кожного чужого.

І так ішов усе далі, аж поки дійшов до невеликого базарю, засміченого, захищеного шопами й рундучками, обставленого великими й малими бакаліями та крамницями. Сі бакалії й крамниці надихнули йому думку: а що, як би туди в прикащики?

Не довго думав і зайшов зараз же у велику бакалію. Там було кілька покупців, крамарчуки метушились, поспішаючися все подати, не баривши покупця. Один підбіг і дуже ввічливо озвався до Романа:

— А вам што угодно?

— Та мені хазяїна.

Обличчя в крамарчука зараз одмінилось, скоро виявилось, що се не покупець. Він недбало кивнув рукою на високого худого чоловіка, що стояв за касою;

— Ов!

Роман підійшов до хазяїна, поздоровкався.

— А що скажете?

Роман почав був казати, але ще й не доказав усього, а вже хазяїн замахав руками:

— Не нужно! не нужно! У нас усі прикащики есть.

Роман вийшов з цієї крамниці і подався у другу. В другий хазяїн спитав:

— А рекомендації есть?

Цього в Романа не було.

— А по какой часті ви служили?

Роман одказав, що швейцаром.

— Та ні, по торговой часті... чи в бакалейной, чи в мануфактурі?

— Та я по торговой савсьом не служил.

— Е, дак ви нам не підходите,—відказав хазяїн і одвернувся у другий бік.

Роман вийшов знову без нічого. Але він уже наважився походити сьогодні по крамницях і почав заходити в кожную підхожу по черзі. Здебільшого ніде не треба було прикащика, а як часом і не відсилано його відразу, то зараз же виявлялося, що він торгівлі не знає, і після цього вже годі й говорити. Обійшовши так десятків трохи не зо-два крамниць, Роман побачив, що тут йому нема чого сподіватися. Треба було це облишити.

Почувся на втому й голод. Купив на базарі хліба, тут же сів на рундучку їсти. Базарь був порожній, бо було вже пізно і день не базарний. Коли-не-коли тільки пе-

рейде засмітченим майланом який чоловік, але ніхто не займав Романа. Міг їсти як хотів помалу і думати скільки хотів.

Думав усе про одно. Завтра піде по палатах, то що: чи не треба там сторожа. Не дуже до вподоби Романові було те сторожування, та вже ліпше це, ніж нічого. Пішов би й сьогодні, та пізно: з усіх палат члени вже поросходилися. Щоб так-сяк добути день до вечора, походив по городських бульварах, почитав на стовпах афіші та інші оповістки та розпитався, де тут є „ночліжний дом“. Скоро почало вечоріти, пішов у той „дом“ ночувати за три копійки.

Не сподобалось йому там. Велика світлиця була така нечиста й темна, що ліпше було б її темницею звати. На стінах колись були шпалери, але це було дуже давно, бо тепер од їх позоставалися тільки де-не-де великі й малі клапті. Обдерті стіни були такі занехаяні, обпльовані, помазані роздавленими блощицями, що Романові гидко було на їх дивитися. Чорні, затопані грязею помости, попрогнивали. У вікнах найнижчих шибок зовсім не було: їх так часто бито, що хазяїн позатулював там дощечками. По всій хаті стояли широкі ослони з дерев'яними приголовачами—і серед хати й по під стінами. Котрі були порожні, а на котрих, на якомусь дранті, сиділи або лежали люде. Під чорною від сажі стелею висіла поганенька лампа і ледві освічувала тьмяним світом цей притулок людського вбозтва.

Роман обібрав собі порожній ослін під стіною в кутку. Скинув пальто, пославсь і мовчки ліг. Ще було рано спати, і він, ле-

жачи, почав роздивлятися, серед яке товариство потрапив. Були старі, зовсім сиві діди, були здорові дужі люде і хлопці років шіснадцяти-сімнадцяти. Простої сільської одежі було мало,—більше всяке городянське вбрання. Які сиділи або лежали сами собі, а які купками, розмовляючи—певне знайомі. Он недалечко трое лагодиться вечеряти: пороскладали поперед себе на якійсь ганчірці порізаний хліб і ковбасу, а один зручно вибиває з пляшечки затичку, вдаривши дном пляшки об долоню. Притуляє пляшку до губів, і Романові чуть, як булькає горілка. Надпивши трохи, передає другому... Романові починає страшно хотітися випити чарку горілки і закусити отією ковбасою...

— Ти чого тут? — зненацька грімнув над їм страшний басюра.

Роман глянув і побачив, що біля його стоїть здоровенний чолов'яга, убраний у широке й довге літнє пальто, руде, заялозене й обдерте. На голові пом'ятий чорний бриль. Здорова пика з бородою.

— Ти чого тут ліг?—знову зикнув новий гість.

— Того, що тут место било,—відказав Роман.

— Ах ти болван неучений, стультусяка халдейський! Хиба ти не знаєш, що це мое місто, га?

— А скудова ж би я знав?—сказав Роман, нехотя встаючи.—Я сьогодні тут у первóй раз.

— У первóй раз!—перекривив здоровило.—Тебе нечиста мати принесе мабуть

сюди ще мільйон разів, то знай, що на це місто в мене давність земська, розумієш? Я тут ночую, я, Патрокл Хвигуровський!

— Чого це там уже бурса розвоювалася?—озвався хтось із другого кутка хати.

— Сердиться!—додав другий.

— Цитьте, ви, суси тупорилі! До сих пор не можете розшелепать того, де бурса, а де семінарія! Бурса!..

— Ну ти вже, Хвигура!—одказав перший голос.

— Да, Хвигура. А знаєш ти, азінус клапоухий, що значить хвигура? Вид, образ, все одно що образець! Розумієш ти: образець, примір для вас усіх, сервуси ви черв'яковські!

Регіт покритив слова Патрокла Хвигуровського. А він, не зважаючи на те, почав мститися на своєму ослоні, бо Роман перейшов на інший. Тепер уже Роман роздивився на його дужче. Здоровенна голова з русявим кудлатим волоссям, з роскуйовдженою бородою. Обличчя з товстим носом, одутле і червоне від випитої горілки, але зовсім не лихе. Роман іще й далі роздивлявся б на його, але новий гість хотів спати, бо в його добре гуло в голові: умоштившись, ліг, повернувся до стіни і незабаром захріп так, що один сонний аж жахнувся.

А Роман довго не міг заснути, — то від думок, то від усякої погані, що за ніч скусала йому геть чисто все тіло. Заснувши, спав погано і зараз же прокинувся, скоро ночліжане заворушилися в хаті. Поспішився вмитися і вийти на вулицю.

Було ще рано куди-небудь іти за ділом. Роман пішов на базарь ізнову, купив собі снідання й попоїв. Пробавившись годин до десятиох, пішов „по палатах“.

Тут уже рекомендацій не треба було: досить, що він салдат, бо сторожів же й беруть найбільше з колишніх салдатів. Та, на лихо, в маленькому губернському городі небагато було тих „палат“, а які й були, то скрізь уже народу повно й без Романа.

Він виходив увесь день і вернувся ввечері до ночліжного без ніякої поки надії на службу.

В ночліжному були й нові гості, і ті, що їх Роман бачив учора; тільки не було Патрокла Хвигуровського. Роман подався на своє вчорашнє місце і зараз же ліг, утомлений.

До його підійшов парубок—високий, безвусий, у старенькому піджачку та в полатаних на колінах штанях. Обличчя зовсім молоде, але якесь невиспане, брезкле, з великим синцем під оком.

— А що, земляк, не тутешній?—запитав.

— Не.

— А скудова?

— З Дибльов.

— А! Чи не служби шукаєш?

— Та служби...

— Ну-ну!... етого іщо попошукаєш!

— Разлі трудно?

— А то не? Я сам уже з місяць шукаю...

Витратився, ободравсь увесь...

Вони розбалакалися. Роман розказав парубкові про свої городянські пригоди, а той і собі оповідав, що він там та там бував,

прохав, та ніде роботи нема,—хоч пропадай з голоду! От сьогодні він іще й не їв нічого.

— Чи нема в тебе, земляк, хоч гривеника? Позич пожалуста! Зароблю—оддам. А то так воно—не євши...

Роман і сам був голодний.

— А где б тут можна купить чого закусить?—спитав.

— Можно! І закусить і випить!—вїдказав парубок.—Давай, збігаю!

Роман виняв четвертака, щоб той купив на двадцять копійок їжі, а п'ятака здачі принїс. Парубок метнувся швидко, але довгенько проходив. Принїс оселедець і булку, але без здачі.

— А п'ятака,—прости земляк!—і сам не знаю как—випустил з рук.. отут у дворі. Шукал, шукал—темно, не найдеш. Нехай уже завтра пошукаю.

— Та вже пущай,—сказав Роман, але йому чогось здалося, що від парубка не пахло попереду горілкою і що його п'ятак лежить тепер не на дворі, а в шухляді в монополії.

Порїзали на шматки оселедець, розділили на двоє булку й почали їсти.

— О, дикі неуки!—озвався біля їх, підійшовши несподівано, Патрокл Хвигуровський.—Ідять оселедець, не пивши попереду! Ще в древніх хвилозопів сказано, що риба любить воду. І коли не можеш дати їй води, то дай їй хоч водки!

Його здорова лапище простяглася між два ідці, ухопила шматок оселедця і вкинула його в величезний ріт. Простяглася знову, вломила половину парубкової булки і по-

слала її слідком за оселедцем.

— А сами ж зачим їсте, когда водки не пили?—запротестував невдоволений з таких заходів парубок.

— Дурень еси!—одказав Патрокл, чв'якаючи на всю хату.—Водка вже там єсть, і через те нехай ця тварь іде в мою горлянку.

І знову шматок оселедця зник за густою щетиною його рудих вусів.

— Не гнівайся, земляче,—озвався до Романа,—що так, не питаючися, беру: довлієть бо пища алчущому оної. І коли ти цього сервуса черв'яковського і неключимого годуєш такими смашними оселедцями, то вже мені й Бог велів.

— Садіться!—сказав Роман.

Патрокл сів на ослін і моргнув на парубка:

— Моторний хлопець! Уже й напав на свого!

— Как там напав!—одказав сердито парубок.—Позичил у його грошей, поїшов та й купил.

— Ну, ну, знаєм!—припинив його Патрокл.—Позичив, бо роботи нема, витратився... А скільки загубив?.. Він постійно роботи шукає і губить чужі гроші—до себе вь кешеню,—сказав він уже до Романа.—Багато твоїх загубив?

— П'ятака,—відказав Роман.

— П'ятака? Дурак, що губив такий пустяк! Тд—так він и по карбованцю губив. Одначе треба поспішаться, а то цей каніс ненажерливий сам усе похапа.—І він знов укинув собі в рот шматок оселедця й булки.—Ех, чорт його зна! Все таки треба рибі води!

Лукаш! получай три злоти: пляшечка й закусточка! Загубиш хоч одну копійку,—не дам ні крихотки, ще й шию наб'ю!

Лукаш зник, але вернувся тепер дуже швидко, несучи шматок ковбаси, хліб і горілку. Почали выпивати й їсти. Розбалакались із Патроклем, і Роман мусив і йому розказати про свої ходінки й шуканину.

— Жалію, амікус, тебе. Но не рюмсай і возвеселись: терплять і краці за тебе. Глянь на мене! Кончив два класи семинарії, греки й латини читав і думав ученостю превище всіх превознести і—пропав!

— Чого ж ви пропали?—спитав Роман.

— Чого?... Чув ти мое ім'я?

— Чув...

— Ну, то через його.

— Та каким же образом?

— А таким... Того, що ім'я геройське.

— Как—ім'я геройське?

— Ти цього понять не можеш. Герой був такий... Патрокл: і Трою воював, і багато совершив діл славних... Так і я, іменем його названий, повсегда був прихильний до геройських діл.

— І совершали?

— Стультус!... З Вакхом у компанії побив морду езуїтові інспекторові і за те поневіряюся й досі. І ушелепкався в цю бездну гнусности, де кишать тварі, подобні сій, богам зненависній, мармизи!—І він штрикнув пальцем просто в пику Лукашеві.—Но не розквасюй губи, бо то подла манера. Як зазнаеш усього і не знайдеш нічого, і схочеш уже наплювати на цей город,—приходь до мене, і Патрокл Хвигуровський

дасть тобі достойную тебе роботу.

Роман глянув неймовірно на обідрану постать Патрокла Хвигуровського і подумав собі, що ледві чи можна чого від його сподіватися. Той зрозумів його погляд.

— О, азінус клапоухий і Хома невірний! Не витрищай своїх сліпаків на мою костюміровку, а дивись на мої діла, і будеш подобен мені і не пропадеш з голоду!

Поки, одначе, діла героя з поганою костюміркою обмежились на тому, що він найбільше за всіх порався коло чарки й закуски, прибрав геть чисто все, що міг прибрати, а потім захріп по вчорашньому на своєму ослоні з „земською давністю“.

Три дні ще ходив Роман та шукав собі служби, а на четвертий зостався з п'ятаком у кишені. Ще одно можна було йому зробити: стати на базарі.

Що-дня на одному звичайному місці на базарі стояла купка людей. Всі виглядали заробітку. Сільські варубки й дівчата, поприходивши в гóрод шукати наймів, стояли поруч з городянськими куховарьками й покоївками, що, покидавши старих хазяїнів, дожидалися нових. Кільки старіших людей з сокирами за поясами—це були дроворуби. Тут же стояли й міські обідранці з таких ночлежних домів, як отой, що в йому Роман ночував. Ці й собі виглядали, але вже не наймів,—хто ж би їх наймав?—тільки поденного, або хоч на один раз якого заробітку. Сільські дівочі вбрання з ясними зеленими, синіми, червоними колірами, парубочі свити, чумарки, шапки й брилі мішались з обдертими лахманами, нечепурної

загиджено городянської одежі. Уся ця купка товклась серед базарових яток на за-смітченому, закиданому недоїдками і всяки-ми покидьками майданчику,—люде стояли, сиділи, часом лежали на порожніх рундуках. Дівчата цокотіли проміж себе завзято, парубки поштурхували дівчат, а ті верещали голосно й весело. Городянські куховарьки та покоївки у „кохтах“ та в „палі-тах“ тримались трохи осторонь і проміж се-бе судили й лаяли на всі заставки хазяйок та навчали одна одну (а часом і сільських дівчат), як треба поводитися з хазяйками, щоб не давати їм волі, як прикидати біль-шу ціну до того, що купуєш на базарі... Бу-ло голосно й весело: кому й не щастило, то соромився перед людьми сум виявляти. Але все ж часом було чути смутне нарікання на нещасливу долю, що й роботи нема, й їсти нічого, і нездужає... Бліді й змарнілі обличча траплялися серед цього натовпу часто. Обідранці часом і собі встрявали до гуртової розмови, але більше стояли сами собі; часом вони приносили пляшечку „мо-нопольки“ і зараз же, на якому рундучку сівши, а то й навстоячки, випивали її, за-кусуючи гнилою ковбасою або смердючим оселедцем. Іноді підходила до дівчат і ку-ховарьок яка панія, або й пан,—вибірали собі підхожу і починали з нею вмовлятися; як що еднали, то вели з собою. Тоді ті, що позоставалися, лаяли панію, чи пана, каза-ли, що вони й сліпі й дурні, бо взяли най-поганішу, а не взяли ні одної з їх. Часом хто приходив наймати дроворуба—пиляти й колоти дрова, а хто кликав і обідран-

ців—найбільш переносити щось важке. Дроворуби стояли тут що-дня. Обідранці—теж що-дня, хиба що ходили часом по базарю, доглядаючи, щоб панії та куховарьки добре ховали гроші: котора не робила цього, тую карали, бо зараз ті гроші потрапляли до рук обідранцеві, і вже тоді кілька день не видко було його на точку. Всі інші стояли—поки хто найме, а з сільськими бувало й так, що як докучить стояти ненаятому, то й піде воно собі знову додому.

Серед цієї купки мусив стати й Роман. Тепер уже він думав про те, щоб поки знайти собі хоч поденний заробіток, бо йому не було чого їсти. Але доля була до його не ласкава: він простояв увесь перший день до вечора і не вистояв нічого.

П'ятака проїв,—не було з чим іти й до ночліжного. Роман думав, думав і пішов у великий міський сад:

— Засну десь у кушах!—гадав собі.— Поки ще не холодно.

Вишукуючи в саду ліпшого затишнішого місця, натрапив на чималу будівлю, що стояла там серед прочищеного майданчика. Зроблена з шильовок, в однім місці зовсім не було стіни—самі поручата. Роман перескочив через їх і пішов у середині по помосту. Силкувався йти тихо, щоб не почув сторож садовий. Ішов у темряві і відразу почув, що падає вниз.

Упав, але більше злякався з несподіванки, ніж забився. Встав, почав мацати руками. Був у якомусь дощаному коритарі неглибокому. Виліз із його лехко і пішов обережно далі. Дійшов до якихсь дверей і відчинив їх.

Засвітив сірника: невеличка дощана комірчина, мов хижка, по-під стінами лавки.

Зважився тут заночувати. Ліг на лаву, положивши шапку в голови.

Уночі кілька разів прокидався, не розуміючи, де він. Тільки вставши вранці, побачив по видному, що це був літній театр, покинутий уже тепер, порожній, старий і обдертий. Мусив бути йому притулком і на далі на той час, коли не буде грошей, щоб ночувати де инде.

Сьогодні він продав за три рублі своє пальто. Осінь тільки почалась і була суха й тепла,—можна поки було й без його прожити, а далі... що буде! За карбованця купив сокиру і вийшов на базарь... Його зараз же взято колоти дрова. Роман дуже зрадив цій роботі. Але поки він наколов купу дров та заробив півкарбованця, то в його так заболіли крижі й руки, що він кляв свою роботу всякими словами. Ввечері пішов у ночліжний, стрів там Лукаша і з горя проїв і пропив з ним увесь свій заробіток.

Що-дня Роман стояв на точку, та не що-дня його брано. В який день не було заробітку, Роман жив з тих грошей, що zostалися йому від пальта. Це діялося тижднів зо два,—аж поки знову так сталося, що в Романа не було й трьох копійок заплатити за ніч у ночліжному.

— Доробився!—гірко нарікав на свою долю Роман, ідучи ночувати знов у той садовий театр. Тепер це було не так добре, як поперед, бо вже пішли дощі і зробилося враз дуже холодно. Роман страшно намерзся, стоючи на базарі і був голодний. Він увесь

трусився.

Дотягся до театру, переліз через поручата і пішов у свій закамарок. Ідучи темною сценою, він спігкнувся на щось і трохи не впав.

— Який тут стультусяка собачий ходить та людей колошкає?—несподівано грімнуло з темряви.

Роман пізнав голос Патрокла Хвигуровського: це він на його спігкнувся.

— Се я, Роман,—одповів.

— Який Роман, азінус?

— Та тот, що з вами в ночлежному ночувал.

Увесь цей час їм не доводилося стріватися.

— А чого ж ти тут?

— Та должно того, що нету на ночлежний дсньог.

— Резон, хоч ти й болван!

— А чого ж я болван?

— А того, що повинен тут ночувать.

— Та й ви ж тут ночуете.

— Я—инша річ. Я, братіку, так собі... ще вдень сюди зайшов, а був трошки випивши... та як ліг—та й досі!.. Ну, а все таки я це місто, правда, знаю добре... Дак це вже піч?

— Ніч.

— А чого ж ти зубами ухнали куеш?

— Бо холодно.

— Холодно? Ну, сідай біля мене та погрійся! Чого стоїш? Сідай! За це платити не доведеться.

І він у темряві піймав його за руку й потяг униз. Роман сів біля його.

- Еге, та ти, парубче, без пальта!..
- А то ж..
- А де ж воно?
- Загуло.
- Ну, й ти ж скоро загудеш.
- Куди ж я буду густити?
- К чортовому батькові в зуби! Пропа-
деш без одежі.
- Продав... топор нужно било купити...
Що ж міне було делать?
- Клапоухий азінус! Попитайся мене,
то я скажу, що тобі треба робить.
- Говоріть!
- Я тебе поведу до добрих людей.
- Ведіть!
- Там, поки що, получиш квартиру й
харч. Заплатиш згодя, як будуть гроші.
- Хароша штука, спасибі вам!
- Не кажи—хароша, поки не ззів! Як
будеш розумний, то матимеш і роботу.
- Какую?
- Краще за ту, яку робиш. Тоді зна-
тимеш.
- Пушай і так!
- Тільки одно...
- А шо таке?
- Чи зостанешся там, чи ні, чи возьмеш
роботу, чи ні, а шо побачиш--про те мовчи!
- Ето можно.
- Заприсягнись!
- Пушай мене хрест побійоть і сира
земля не прийметь, ежелі кому скажу.
- Добре! А коли зламаеш прісягу, то
я тобі зламаю шию... І під землею знайду.

Ціла голова не буде. Цього не забудь!
 — Не забуду.
 — Гайда!

II.

Довго йшли через увесь гóрод, аж поки прийшли до якоїсь темної і грязької вулиці. Перейшли її всю. На при кінці вулиця відразу падала вниз і звертала в якийсь яр. По обидва боки яру, по-під глиняними кручами, блимали маленькими вікнами невеличкі хатки Лихтарів не було, — тільки й світу на вулиці, що з тих віконечок. Ноги грузли в глині, розмоченій дощами. Раз-у-раз доводилось брѳохатись калюжами. Роман уже набрав у свої драні чоботи стільки води, що всі ноги були мокрі.

— Іди сюди по-під тином, — сказав Патрокл, — бо тут така халдейська калюжа.

І справді, всю вулицю залила величезна калюжа. Це було найнижче місце в яру, і вода стікала сюди з усіх високостів.

З бідюю, чепляючися за хворостяний тин, просунулись повз калюжу.

— Ну й грязюка! - жалівся Роман.

— Ще й лучче як упадеш, то не заб'ешся.

— Та куди ж ми зайшли?

— У Рівчаки!

— Какії Рівчаки?

— Так зветься... Іди за мною!

Він завернув до двору. Одчинив хвіртку, впустив Романа і по хазяйському зачинив за ім. У дворі хата, здається, гонтом крита, праворуч — якісь шоппи, чи що.

Загарчав у темряві собака.

— Цить, Хамло, цить! Се я.

Здоровенний пес, пізнавши Патрокла, почав лащитися до його.

— Що? Хиба давно не бачив мене? На вже! на!

Витяг щось із кишені й дав Хамлові.

— Добрий каніс! гарний собацюра!... Ну тебе к чорту! Хвостом усю пику заляпав.

Підійшли до хати, і Патрокл загнукав у засунені двері.

Чути було, як хтось вийшов з хати, і чоловічий голос озвався у сінях:

— Хто там?

— Одчиняй, то й побачиш!

— Патрокл Степанович?— запитав стиха голос.

— А то ж!

Хазяїн упустив гостей і зараз же знову засунув двері. Увійшли в хагу. Це була звичайна міщанська світлиця: велике ліжко праворуч під стіною, ліворуч стіл, а круг його прості деревляні, помазані рудою хварбою, стільці; ближче до дверей—праворуч піч, ліворуч шахва. Стіни обліплено поганенькими, нечистими вже шпалерами; на стінах три малюнки без рямців, прибиті просто гвіздочками: копіяшні базарові ляпанці, всі помазані мушиними слідами. Якась жінка, мабуть хазяйка, бліда й худа, клала спати дитину в колыску, а за столом сидів Лукаш.

Поздоровкались і посідали.

Тим часом увійшов з сіней хазяїн. Не такой здоровий, як Патрокл, але кременний і дужий, з великою блискучою чорною бородою, з дужим зақандзюбленим носом

Бліснув на Романа гострими холодними очима.

— Чого ти так на його дивишся?—спитав Патрокл.—Оце тобі привів чоловіка. Ходить без роботи. Коли зараз нема в нас діла, — треба дати йому квартиру й харч.

— А талалая з білих берез не буде випускати?

— Каже, що припне.

— Хай ночуєть.

— От і гаразд! А тепер знаєш що, Яроше? І він голодний, та й я, як вечір побачив, то розласувався на вечерю.

— А ну, Варко, давай там що єсть!—звелів Ярош господині.—Ми ще й сами не вечеряли.

Жінка, мовчазна і якась дивна, почала готувати вечерю. Хазяїн вийшов у сіни, а за їм слідком Патрокл і довго про щось там балакали, тоді вернулися вдвох.

— А ну, сідаймо!—покликав хазяїн. Гости посідали за стіл, а він тим часом витяг з шахви пляшку з горілкою.

— От чудесна штука, що й аквавіта є!—зрадів Патрокл.—Мабуть ти знав, що я змерз?

— А должно ти й не пив би, когда б не змерз?—шуткував Ярош.

— Та... мене покійний батько завсігди навчав: чарка - ворог твій! А я ворога де не побачу, там і стреляю: не люблю ворогів.

— Варко! а ти ж чого не садишся?—озвався Ярош до жінки.

— Не хочу.

— Знов завередувала? Іди й садись!

Жінка мовчки сіла за стіл і почала нехотя їсти, ні на кого не дивлючись. Чоловік

позирав кілька разів на неї з-під лоба, але нічого не казав.

Роман мало говорив, більше слухав, силкуючися зрозуміти, до яких людей він потрапив. Але ні обстановка в світлиці, ні звичайна міщанська одежа у хазяїв, ні розмови—все про щось невідоме Романові—не казали йому нічого.

Повечерявши, зараз полягали спати: хазяї на ліжкові, а трьом гостям послали долі рядно, а під голови дали подушки.

Другого дня, як Роман прокинувся, то в хаті нікого не було: тільки він та Патрокл спав. Але в снігах чути було розмову. Жіночий голос казав:

— Знов уловили грішну душу, як нечисті в пекло!

— Цить! не твоє дело!—відказав чоловічий голос.

— Бодай би вам стільки кар було на тому світі, скільки ви людей занастили!

— Варко, кажу тобі—цить! Давно в тебе ребра тріщали?

— Покарав мене Бог таким чоловіком!

— Ти таки добалакаєшся!

Погроза злякала жінку і вона змовкла. В хату ввійшов хазяїн.

Роман заплющив очі, мов спить.

— Ге! час уставати!—прокинувся Патрокл. А ну лиш, братіку, вставай!—штовхнув він Романа в бік.

Повставали. Жінка внесла з сінсї самовар. Посідали пити чай.

— Ну, дак хочеш до нас у кунпанію пристати?—спитав Романа Патрокл.

— Почему нет—аби добра кунпанія.

— Добра! Комерческа, — сказав Ярош.

— А яка комерція?

— Кінська.

— Каким образом?

— А таким, — вияснив Ярош, — лошадей дешево купляем, а дорого продаем.

— А порадошно заробляєте?

— Та вже ж не без бариша.

— А где ж ви купляєте?

— Разлі по селах мало коней?

Роман не розумів.

— Ти, Яроше, погано йому розказуеш, — перепинив Патрокл, — бо в тебе чортма елок-венці. Слухай, парубче! Знаєш, як коні найдешевше купувать?

— А как?

— Так, щоб за їх зовсім не платить.

— Каким образом?

— А таким: як стемніє, то зайти в гости до якого багатого стультуса мужика. По твоєму — треба поторгуваться з мужиком, а по моему — зовсім того не треба, бо він дуже дорого буде править. А я нищечком повітку відчинив та на коня сів та й гайда в степ. то так найдешевше обійдеться.

Тепер уже Роман зрозумів.

— А чого, парубче, замовк? Може вови та хохи боїшся?

— Не, я вови, положим, не боюсь, а так...

— Дақ ва́ви?

— І ва́ви не боюсь.

— Дақ грішки, чи що?

Роман мовчав.

— Болван, белбас і стультус! — грімнув Патрокл. — Шо то гріх? Як хто заповідь ламає Бо́жу. Шо заповідь велить? Поділись з ближ-

нім твоїм! Ділються багачі? Одвічай! Ділються багачі з нами?

— Не..:

— Ото ж вони роблють гріх, бо ламають заповідь. А ми, як возьмемо в багача коні, то що зробимо?

— Та що ж? Украдем!

-- Азінус клапоухий! Ми поділимо з ближніми багачевими добро його, — а цього хоче заповідь. Значить, він її ламає, а ми направляємо. Розібрав?

— Та на щот цього розобрал, а тільки. .

— Ну що „тільки“? Ти не толькай, а слухай розумних людей! Жив ти на селі? Жив. Шо з тобою батько й брати зробили? Цілували-милували тебе? Ні, побили мордяку та й випхали без нічого. А де ж твоє добро, шо ти в гурті з їми заробив? Братік рідне-сенький украв! Шо туг треба зробити? Узять їх доброта й поділить так, шоб і тобі зосталося.

— А почему ж у заповідях написано: „не укради“?

— Шо ти мені заповідями очі вибиваєш?

Ігнорантус мізер, або неук малоумний! Я їх лучче за тебе знаю. А як вовк у тебе теля вкраде, то ти не прийдеш та не вб'єш вовка, не віднімеш у його теля? Не укради у чесно-го, а в злодія своє одбери! А ти глянь: старшина і староста гарбають обчеські гроші — злодії! Мужики цуплять панський ліс — злодії! Пани хапають казьонні гроші — злодії! Шинкарь обдурює тебе в шинку — злодій! Брати замотали братову частку — злодії! Усі промишляють, як хто втне. Ти тепер он з голоду пухнеш, а вони там собі горілочку попивають, аж оближуються, та пундики-мундики трі-

скають, та з Романа сміються,—аж черево догори дметься,—шо такого дурня халдейського, таку лемішку гречеську знайшли, шо не вміє свого добра в їх вирвати. Підиди лиш, позивайся з їми! Випозиваєш!

— Чорта випозиваєш!

— Дак не будь же роззявлякою, а підиди та й візьми сам.

— Та конешно, то моя часть, ту можно взяти... А так, хто й знав кого, то ето вже...—вагався Роман.

— О, сервус малоголовий! Ти хибя ж не бачиш, шо всі так роблють, як твої брати, то всі й крадуні. А в крадуні не гріх і забрати. Нема правди в світі, а есть сама капаніна: хто швидче, хто більше вхопить! І хто вхопить—той багач, хто не вхопить—той харпак! У старовину лучче було: прийшов грек, розбив Трою та й каже: я герой, бо Трою спалив, троянців побив, а добро їх пограбував. А тепер кожен слезує: я по правді і по закону! А один з одного по три шкури деруть!.. Ів ти людей?

— Ні!..

— Брешеш! У старовину всі люде людей їли, а тепер усі брешуть, шо ні. Неправда: тріскають так один одного, шо аж за ушима лящить! Бо homo homini lupus est!

І Патрокл грюкнув з усеї сили по столу, аж дитина жажнулася й заплакала в колисці і все на столі задзвеніло, а очі в його спалахнули злим огнем.

Помовчав трохи, похилившись, заспокоївся, а тоді знов озвався до Романа:

— Ну, та нехай! ми вже тебе на чужих не займатимем, а от давай поділимо тебе з

братами та з батьком.

— Каким образом?

— Та так! Адже сам казав, що в твого батька трое добрих коней. Дақ ми поділимо тії коні так, що твою частку з їх тобі віддамо. Як що добрі коні, то можна й добрі гроші взяти.

Роман мовчав. У його в голові куйовдилися всякі думки, але він ще й сам собі боявся їх виявляти. Він нічого не відказав Патроклові і пішов з хати. Йому не сиділося: треба було кудись іти, самому подумати.

Зоставшись Патрокл з Ярошем сами в хаті, спершу дожидали Романа що він знов увійде, але згодом побачили, що він кудись подався з двору.

— Ой,—сказав Ярош,—чи не подложить нам свині отой кавалер?

— Ні черта!—відказав Патрокл.

— А если в поліцію?...

— Ну то й шо він там скаже? Шо ми підмовляли його кони красти? А свідки де?

— Та так...

— Хиба поліція не знає, шо ти вмієш верхи їздить? Добре вже це розшелепала, хоч тебе тоді за Стеценкови коні й не осуджено.

— Та положим... Да только не будеть, должно, з його людей.

— От побачиш, шо буде! Погуляе, погуляе та й вернется, бо йому иншого ходунема.

— Конешно, він би нам так стежку показав, шо ой-ой! Нема лучче з таким робить, шо добре село знає,—промовив Ярош.

— Ще б пак! Ти, отамане, звели хлопцям—нехай хлопці наготові будуть: днів зо три помине, то він явиться.

А Роман тим часом ішов куди очі, і голова в його роспадалася від думок. Все минуле, все, що він прожив, одбув уже,—так мов насунуло на його, знов одійло.

До салдатів він жив дома так, як і всі парубки, і робив щиро. Там у хазяйстві п його праці багато лежить. Чи він же винен, що тепер не може по такому жити?

Кожен чоловік шукає кращого, а живши в городі, він добре побачив, де те краще. Мужича робота важка, нечиста, часом голодна й холодна. Та кожен чорт з тебе знущається, та нема такого начальника, щоб тобі до пики з кулаком не ліз! А городянське життя не таке: і робота легша, і менше з тебе воду варють, і заробіток більший. От і він шукав цього заробітку, шукав того кращого життя. Коли ж не щастить! А ні батько, ні брати не хочуть його розуміти, не хочуть допомогти йому. Як би вони йому віддали його частку, то може б він уже давно чоловіком був. А то призвели до того, що хоч з голоду пропадай. Та ще як зганьбили! Як би не втік—різками вибили б! Його—різками!

Роман зовсім не думав про те, що й він погано зробив, а згадував тільки кривду від брата. Гарний брат! Ну, сказав би батькові—нхай би батько, як там схотів, покарав, а то зараз у волость з'язаного, як рештанта

Роман згадував, як його ведено селом з скрученими назад руками, як люде показували на його пальцями!.. І велика злість, лютість знову його обнімала так, як і тоді, як він покидав своє село. Там то мабуть було про його балачок, усі мабуть казали: еч, думав панувати, а став злодіювати!

Знає він цих мужиків! Раді в ложці води один одного утопити! Правду казав Хвигуровський, що сами вони гірші за всяких злодіїв. Так і братів: не віддали його частки,—однаково, що вкрали її. А як злодій украде, дак хиба хазяїн не може справді у його свого добра взяти? Отак і він у братів може...

Роман, не помічаючи того, сам собі переказував, що йому казав Патрокл.

Так... Але через що ж йому чогось ніяково те зробити, до чого його прихиляють?

Гріх воно, звісно, хоч і своє, але таким робом брати.

Гріх... це так... А то ще й так: вони собі там ласо їдять, тепло вдягаються, на печі зіму лежатимуть, а він, Роман, мерзне, голодує, попевіряється тут. Як би не оці... злодії, то може б і з голоду пропав. Хиба ж це по правді? І хиба нема в його права, щоб силоміць своє взяти? Тільки своє, тільки в батька та в братів,—ні в кого іншого він не хоче, а в їх самих...

От іще тільки одно страшно. Добре ж, як усе гаразд обійдеться, а як піймають? Острог, рештанські роти!..

Романові сипнуло по-за шкурою снігом.

І хто його ще знає, що воно за людеоцей Патрокл та Ярош. Може вони ще в таку справу його вилугають... Певне за їми й поліція доглядається, бо вже мабуть знає їх... Що як би піти та виказати на їх? Звісно, він заприсягся Патроклові нічого нікому не казати, та хиба ж він тоді знав, що це коноводи? Одначе... хоч би й пішов у поліцію, але свідків у його нема, то нічого з

того й не було б.

А як він пристане до їх, то тоді й йому суда не минути... А в тім... не всі жі попадаються... Мужики в таких випадках страшніші за суд. Бо як піймають коновода, то вже так його катують, що—буває—тут йому й каюк.

Ні, нехай йому всячина! Краще він перетерпить якось цей час, хоч на подснну походить, а там може яка служба таки знайдеться, то буде він чоловіком жити. А то..

Роман пішов на базарь і став знову на точку. Тільки не багато вистояв: узяли попереносити шахви з однієї квартири в другу та й годі,—більше й не було роботи. Одібрав злого, та ото й усього заробітку. Він його проїв, а спати пішов у сад, у театр. Уночі більше мерз, ніж спав.

Другого дня було ще гірше: ніхто за весь день і не попитав його. На селі вже обробилися, насунуло в город парубків: робітників було більше, ніж роботи,—не дотовпишся. Роман був не ївши до вечора. Не ївши пішов і почувати туди, куди й учора. Але як він підійшов до театрової шопи і побачив темну сцену—мов велику роззявлену пащу,—його обняло холодом. Згадав, як він мерз минулої ночі. Тоді ж хоч не голодний був, а тепер... Обняла його безнадія.

Отак поневіряться, мучиться! І через що? Тільки через те що браті не схотіли йому віддати його ж добро!..

Ну, дак він сам його візьме! Годі вже..

Він уже й не думав більше ні про гріх, ні про страх. Він був голодний

Повернувся і пішов швидко-швидко на другий кінець города—туди, в Рівчаки.

III.

Другого дня вранці Роман іще спав у Ярошевій хаті, як рипнули двері і в хату всунувся Патрокл Хвигуровський. Поважний тезко грецького героя мав сьогодні обличчя квітчастіше, ніж звичайно, бо під лідим оком процвітав у його величезний синяк.

— Де це?—кинув на синяк Ярош.

— Ат!— нехотя відказав і махнув рукою.

— Чи не в Левона?

Левон—то був таємний шинкарь і помішник усяким злодіям, що в його збиралися пити.

— А то ж де хіба є такі скажені?—одповів питанням Патрокл.

— Должно уп'ять з Левдиком?

— Не з яким же дияволом!—одказав Хвигуровський, ходячи по хаті туди й сюди.—Сточортове опудало сміє сікатися! Ну, я ж йому й дав!

Проходячи проз Романа сплячого, моргнув на його:

— А шо, не казав я? Тут уже! Ходім лиш у сіни!

Вийшли.

— Сам прибіг?

— Сам... учорашнього дня...

— Шо ж він каже?

— Шо браіам одомстить... Тольки їм,

а чого другого не хоче.

— Та це вже звісно. Кожен азінус думає, що тільки одей раз, а більше вже й не буде. Ти йому вчора підніс?

— А вже ж: сьогодні дам опохмелиться.

— Тільки добре дай!

— Знаю плепорцію. Не гаразд переборщать, а то й на вечір негодящий буде. При йому хлопців не хочу збирать... Хай не знає всіх...

— А вже ж.

— Перекажи Лукашем, щоб над вечір зібралися в шопу. Хай пройдуть провулком та по-під кручею, — щоб йому з вікна не видать було. Я загадаю — кому шо.

— Гаразд, отамане.

Поки вони розмовляли, Роман усе спав, дарма що Ярошева жінка ходила проз його по хаті, пораючись. Знеможений утомою, голодуванням та горілкою, він спав ще довго, аж поки встав, щоб знову залити горілкою останні искорки сумління.

Над вечір того ж дня у Яроша в старій шопі, що була колись возівнею, зійшлося п'ятеро людей. Дожидаючись Яроша, посіли на старих недоламаних санях, діжках, дровах та на іншому мотлосі, що їм захарщено було возівню. Тут були Патрокл, Лукаш і ще трое обідраних добродіїв. Прийшов Ярош.

— А де ж Левдик?

— Хто його зна... кудись завіявся... Мабуть п'є, — сказав високий похмурий чоловік.

— Сволоч! -- вилаявся Ярош. — Тепер його саме нужно. Ну, слухать, хлопці, приказу!

Усі змовкли.

— Кучма, Лукаш, Семен та Кулач—на сю ноч у Панасовку. Ти, Кучмо,—вдався він до того похмурого,—знаєш Панасовку, дак ти будеш їм за отамана... Слухать його замість мене!.. У Охріма Бичка—багатий чорт—четверо добрих коней. Коней узявши, не ведіть до Гапона, а скорей на полтавський шлях... на Полтавщину... как той раз,—знаєш? (Кучма кивнув головою). Та глядіть, щоб більше двох чарок на дорогу ніхто! Щоб не було, як тогда з Лукашем... (Лукаш похнюпився). Росходьтесь, хлопці, да тільки тихо, по одному.

Ярош з Патроклем пішли в хату.

— Ну, Романе, треба нам у дорогу,—щоб не спізнитися.

— Чи в дорогу, то й у дорогу,—сказав зважливо Роман.—А хто ж їдьоть?

— Та от ми троє.

— А Лукаш?

— Обійдеться й без Лукаша! Нашо нам більше, як трьох?

Ярош виніс із хижини свитку й чумарку.

— А нуте, вдягайтесь, щоб потеплей било! Та щоб і гóродом однас не так пахло.

Усі троє повдягалися в сільську одежу.

— А у вас там коней замикають?—спитав Романа Ярош.

— Замикають.

— Ну, треба взять і такого, щоб одімкнуть.

І він приніс із сіней великий залізний шкворінь.

— А то ж для какой надобности?—спитав Роман.

— А приборі вирвать, коли замкнута де,—вияснив Патрокл.

Незабаром уже все було готове.

— Ми вдвох з Романом підемо,—сказав Хвигуровський,—а ти, Яроше, згодом сам вийдеш—шоб не так помітно.

— Добре. За городом за цегельнею станція.

— Іди ж ти, Романе, попереду,—звелів Патрокл,—та помалу, а я тебе нажену біля церкви. Все люде менше вкупі бачитимуть. Бо вони, яко Аргуси стоокі, або Цербери пекельні, так пащу й роззявляють, шоб неповинну душу вхопить.

Як Роман з Хвигуровським підійшли до цегельні, то Ярош був уже там, пройшовши ближчими вулицями. На дворі зовсім смеркалося.

— Ну, гайда!—скомандував отаман.

Всі трое пішли шляхом. Ніде нікого не видно було. Разів зо два їм зустрілися селяне возами і байдуже поминули їх: з погляду трое злодіїв здавалися звичайними селянами-хліборобами, що були в городі і тепер верталися додому. Патрокл підморгнув на їх:

— Чи це не ті коні, по які ми йдемо?

— Не, не ті,—відказав Роман.

— Та я таких і не хочу. Це дуже погані.

Увійшовши верстов з вісім, сіли відпочити під гаєм.

— А що, половину ввійшли?—спитав Ярош у Романа, як посиділи трохи.

— А должно.

— Ну, гайда в'яють, шоб на полноч

виспіть. Тодя найлучче мужикам спиться
 Рушили знову. Була північ, як перед
 Романом зачорніли хати його рідного села.
 Щось немов торкнуло його, немов шепну-
 ло йому стиха-стиха: чи не облишити це, чи
 не вернутися? Але було вже пізно, вороття
 не було.

Ніч спріяла їм. Місяць давно зайшов,
 по осінньому небу пересувались раз-у-раз
 хмари, тьмарючи і той світ, яким блищали
 з неба на землю зірки.

— Я поїду попереду а ви за мною,—
 сказав Роман товаришам.

Силкувався говорити спокійно, а само-
 го трусила пропасниця, як підходив до
 крайньої хати.

Аби перейти першу довгу вулицю, щоб
 хто не стрівся, а далі—там уже скрізь мож-
 но горобами.

Швидко й обережно перейшли вули-
 цю. Стріли таки стукача, але він любісінь-
 ко задрімав на одному піддашші.

— Через тин!—скомандував тихо Роман.

Перескочили так, що й не тріснуло.
 Роман ішов попереду знайомими стежками,
 обминаючи всякі небезпешні місця. Ще раз
 перелізли через тин і опинилися на луці.

— Тепер ми дома,—сказав Роман.—
 Просто лукою доїтьть до того провулка,
 шо мимо наш двір... У провулок—ворота з
 току.

— А на току, в клуні, спить у вас
 хто?—спитав Ярош.

— Не знаю...

Дійшли до Сивашевого току. Роман
 дчинив ворота і впустив товаришів.

— Прихиліться отут под тином, а я поїду гляну, чи не спить slučajем хто в клуні.

— Я з тобою, — сказав Ярош. Він ще не певний був, що Роман не зрадить і боявся пустити його самого.

— Нельзя, — відказав парубок, — міня собаки знають, а ежелі з вами, то загавкають. Я сам коні виведу аж сюди.

Доводилося коритися.

— На шкворинь, — може прибої вирвать доведеться.

— Давайте!

Ярош з Патроклом прихилилися біля плоту в затінку. Роман з шкворінєм у руках тихо, обережно підійшов до клуні. На їй висів замок. Це добре. Роман підійшов до других воріт, одчинив і ввійшов у двір. Там було темно й тихо. Собаки загарчали були, але Роман обізвався до їх стиха, кинув їм хліба. Пізнавши його, вони замовкли і почали їсти хліб. Роман тим часом підійшов до кінниці. Замкнено. Заложив шкворинь одним кінцем і здорово смикнув до себе за другий. Поганенькі прибої давно вже поїржавіли і один зараз одскочив. Одчинив двері і ввійшов. Він знав, що коней звичайно прив'язувано до ясел, бо один був такий, що з тими двома не мирив. Роман наляпав їх морди руками, — всі трое дома. На двох були вуздечки, на третьому оброть. На звиклому місці на кілку знайшов вуздечку і надів на коня. Обережно вивів двох коней і передав їх товаришам. По третього, баского жеребця, вернувся знову. Вивівши його, зачинив кінницю і притулив прибой, — мов нічого не займано. Тим часом товариші вже

були верхи в провулку. Роман по хазяйському позачиняв за собою ворота, думаючи:
— А то як кинуть, то ще стукач побачить.

Скочив на коня, і всі троє тихо посунули провулком. Тепер уже горобами не перескочиш,—треба було їхати вулицею. То було найгірше. Але сон пригорнув усе село. Ніде ні лялечки, ніщо не шелесне. Тільки чуть було, як по хлівах чмихає товарина. Стукач десь стукав, та далеко. Гавкнула була раз-два чиясь собака. Серце в Романа стислося, мов перестало озиватися в грудях. Дух забило. Але собака мала поганій ніс і не дочулася чужого. Загарчала та й замовкла. А вулиця була все довга, без міри довга. Такою довгою вона ніколи Романові не здавалася. Дві перії покрівель тяглися, скільки видно і зникали в темряві. Здавалося, що їм і там нема краю. Ось Миколина хата... Семенова повітка... Як далеко ще... Роман ударив би коня, полетів би з усеї сили, але не міг цього зробити, мусив їхати тихо слідком за отаманом... Замаячила Костенкова клуня... За нею ще три двори... Ось уже й останню хату видко...

— А хто це? стій!

Висока постать ураз виявилась серед темряви перед Ярошевим конем і вхопила його за вуздечку. Роман побачив, як Ярош, не спиняючись зняв угору руку з шкворінем і вдарив униз. Чоловік застогнав і впав біля коня. Знову звелася рука, шкворінь упав коневі на бік. Кінь рвонувся і полетів наперед, за їм два інші. Роман припав до гриви, б'ючи ногами коня в боки. В один мент опинилися

за селом, як вихор полинули рівним шляхом. Аж вітер у вухах свистів.

Добре вигодовані коні гнали з усієї сили і бігли довго. Перескочили верстов з п'ять. Ярош припинив свого коня і пустив його ходю, щоб дати хвилину відпочинку. Роман та Патрокл підїхали до його.

— Чорт його знає,—погана штука!— сказав Хвигуровський.

— Що?—спитав Ярош.

— Та оцей стукач. По чому ти його вдарив?

— По чому!.. Чорт!.. По тому, по чому прийшлося,—по голові!

І знову погнав коня.

Романові стало моторошно. Невже це чоловіка вбито? Тоді йому здалося, що Ярош ударив стукача по руках, щоб вирватися від його. Але як по голові і той упав...

Звернули з шляху і погнали уліворуч. Дорога збігала в яр. Куди це вони? Роман силкувався вгадати, пізнати, що це, і якось не міг. Замаячила купа дерев, далі хата велика.. Пізнав таки: Гапонів хутір.

Якийсь Гапон тут жив. Як його звали справді, Роман не знав, а всі називали Гапонном. Таке собі: ні пан, ні мужик. Мав свій хуторець, трошки хазяїнував.. Щось про його люде гомоніли, та Роман тепер не міг ізгадати. Чого ж вони туди їдуть?

Підїхали до двору. Ярош скочив з коня, сам одчинив ворота і впустив товаришів у двір. Підійшов до хати і почав стукати ввікно:

— Одчини!

Мабуть хазяїн пізнав, чий голос, бо зараз вийшов, накинувши на опашку свиту.

— Ти, Яроше?

— А то ж.

— А хто ж з тобою?

— Патрокл Степанович та ще один хлопець... новачок.

— А шо?

— Трое добрих,—одказав Ярош.

— Звідки?

— З Диблів... од Сиваша Пилипа.

— Можно до завтрього?

— Не, катай зараз. Твої хлопці дома?

— Дома. А хиба шо?

— Нещасливо, случилось: довелось одбиваться.

— Погано,—цмокнув Гапон.— Треба, коли так, поспішались. Зайдете в хату?

— Не,—відказав Ярош,—не рука: нам лучче тепер дальше од вас быть.

Тим часом Хвигуровський з Романом завели коні у хлів.

— А для якого дела?—питав Роман у Патрокла.

— А шо ж ми сами їх будемо вести? Ми гайда додому. А тут товариство і одведе, і продасть, а ми грошики получимо. Зараз як чкурнуть, то до світу верстов за шістьдесят будуть.

Підождали трохи Яроша, поки він нишком розмовляв із Гапоном, і пішли швидко назад. Незабаром вийшли на шлях до города.

— Чуеш, наші коні поїхали,—тихо промовив Патрокл до Романа.

Роман прислухався і почув справді тупот кінський унизу в яру.

— Молодці, шо не баряться,—сказав Ярош.

Усі змовкли, бо всіх обняла думка простукача. Найбільше ця думка турбувала Романа. Він сам на себе лихий був. Зважився на це діло, і зараз же їй видно, яке воно погане. А що, як Ярош убив чоловіка? Уже ж шукатимуть, а як найдуть... Не минеш каторги, Сібіру.

А втім... Не такий страшний чорт, як його малюють. Не кожного ж і ловлять. Може ще так минеться.

Тільки вже не треба товаришувати з Ярошем та з Патроклем. Хай їм біс! Відбере свою частку з батькових коней та зараз же їй піде собі геть од їх.

Шляхом проз їх проїхали якісь селяне, торохтючивозами,—мабуть у город на базарь.

— От, як би ці клапоухі стультуси знали, звідки ми йдемо!—сказав Патрокл.—Ото б тоді було! Постраждали б ми за правду!

— Какую правду?—спитав Роман.

— А такую! Як би вони знали, звідки ми йдемо, то знали б, що ми забрали коней, і це була б правда, і за цю правду вони б нам бебехи повідбивали. От і страждання за правду!

Роман та Ярош зареготались. Усі троє почали весело базікати. Роман зовсім забув про свої страхи, мов нічого їй не сталося.

Уже зовсім розвиднилось, як вони ввійшли в город. Щоб їх не помічено вкупі, кожен пішов сам собі іншою вулицею. Але Роман прийшов таки до Яроша і вдвох із їм спали довго—аж до півдня.

Уставши Роман, пішов на точок,—не так, щоб заробити, а більше щоб не дуже бачено його в Яроша. Він почувався якось

чудно. Оце й нічого неначе, а тільки все мов щось муляє його і таке негарне якесь, нелюбє... І сам не знає щоб, аж поки не згадає: це ж тая крадіжка... Так мов вона на йому висне. Не сказати, щоб йому було сором, чи щоб він на гріх почувався, а тільки погано, що мов довбню над собою чуєш: от-от виявиться... от-от щось поганє, важкє станеться...

Минув день, і вже про їх справу пішла поголоска, і на базарі розказувано, що коноводи вбили чоловіка. Роман сказав про це Ярошеві.

— Пустяк!—одказав той.—Сьогодні з тих країв був знакомий чоловік. Стукач живий. Тільки памороки забило, як ударив. Кажуть, як упав, то лежав довго, бо таки трохи й голову... Та вичухається!..

Романові полєкшало: хоч чоловік живий. А все страшно. І він спитав Яроша:

— А що сильно шукають?

— Пойди та спроби в тих, хто шукає. Ти вже й боїшся? Ого-го! Тепер пуцай шукають. Першої ночі не шіймали, то вже чортового батька знайдуть,—пропало навіки! Тепер уже коні тричі продано. Скоро й денежки получим.

Після цієї розмови Романів страх десь подівся і вже ніщо йому не муляло. Стукач живий, їх не пайдуть,—чого ж іще? Незабаром Ярош оддав йому двадцять карбованців. Продано коней рублів за вісімдесят, бо коні були добрі, але частка з їх припадала Гапонові, а Ярош одібрав тільки п'ятдесят п'ять рублів. Ці гроши треба було поділити на все товариство, та Ярош дав самому Рома-

нові двадцять карбованців, щоб заохотити його до цього діла.

— А що, брат, — за одну ніч двадцять рублей заробив! Будеш розумний, то й не так зароблятимеш.

Роман і сам уже бачив, що це і добрий, і легенький заробіток. Так ловко багато грошей маги! Роман купив собі пальто, — причепурився трохи. Ну, а тепер що?

Він спершу так думав, що як візьме гроші, то буде з чого жити, — тоді покине Яроша і знову служби шукатиме. Коли так думав, то так і зробити треба, хоча тепер уже він чогось трохи байдужий до цього став. Ну, а втім, — треба ж!..

Пішов знову туди-сюди... походив, поникав... Ніде нічого нема й тепер.. Це дратувало Романа. Всі його мрії про те, щоб зробитися паном, вибившись з мужицтва, блідли й зникали... Ні з чим не щастило! Оце його й дошкуляло. А щоб не так було дошкуляння чути, брався Роман до чарки, і скоро брався, то незабаром було все добре...

А гроші недовго держалися в руках. За малий час у Романа стало їх саме стільки, скільки було тієї ночі, як ішов по коні до батькового двору. Заробітку не було, та Роман уже й не шукав його. Він просто пішов до Яроша і тієї ж ночі, вкуни з ним, знову подався на здобитки...

Не минуло й місяця, а вже коноводи прийняли Романа до свого злочинського товариства

Товариство це тепер складалося з восьми чоловіка, рахуючи й Романа. За отамана був Ярош — зручний, смілий і хитрий ко-

новод. Він умів завсігди викручуватися з усяких, навіть найважчих, справ і хоча за свій вік чимало переводив коней, але до рук судові потрапив тільки раз, та й то так замотав, заплутав справу, що вийшов з суду не осуджений. Самі коноводи дуже його берегли. Не одного разу так було, що за Ярошеву справу відсижував хтось инший: і відав винного, але мовчки приймав і відбував кару, знаючи, що виказувати ні на кого не треба, а надто на отамана. Не сказати, щоб вони його любили, але поважали за злодійське завзяття й смілість—так саме, як поважають проміж себе люде палкого робітника, чи смілого вояку. Слухались його невідмовно, і він умів порядкувати над людьми, умів нагнати страху й накарати, коли треба. Не вмів жаліти, але цього від його ніхто й не сподівався, а навпаки: всякий, знаючи, що він його не пожаліє, слухався дужче. Через це ні в одному товаристві злодійському на всю округу не було такого ладу й послуху, як у Яроша.

Товариство здебільшого не вкупі ходило на здобитки, а так, що одна частка йшла з Ярошем, а друга з Патроклем або з Левдиком. Хвигуровський, дяків син, справді колись учивсь у семінарії, але будиши вже в підстаршому класі, напився якось укупі з товаришами горілки і, п'яний, вилаяв ректора, а інспектора штовхнув. Його вигнали з семінарії, та ще й з „вовчим білетом“, що більше вже нікуди й не мав права піти вчитися. Та він і не міг би цього зробити, бо в семінарії вчився коштом духовенства, а в батька грошей на науку не

було. Вернувся він додому,—батько так на його напався, що хлопець утік з дому в город шукати якогось заробітку. Але вигнаному семинарові не так легко було його знайти, а надто—що він звик пити. Через то він як і знайшов роботу (в якійсь конторі писарчуком), то недовго на їй удержався. Почав тоді міняти одну службу на другу: був і прикащиком, і листоношою, і кондуктором на залізниці, починав був торговати дрібною копіяшною бакалією, але скрізь йому не щастило: або погризеться з хазяїном п'яний, або в рахунках наплутає (собі на користь), або ще щось... а бакалію свою, дак він здобільшого пропив. Нарешті зробився вже він писарем шинковим: за кілька десятків копійок, чи за півкварту писав неписьменним селянам усякі „жалоби“ та „прошенія.“ В одному з цих шинків доля й звела його з Ярошем... У товаристві його поважали, що „вчений“ та що здоровий: він мав велику силу й не раз ставав нею товариству в пригоді. А що був і смілий, то Ярош часто приручав йому замісто себе отаманувати в тому гурті товариства, який ішов на здобитки окремо.

За це з Патроклем ворогував Левдик—добрий і хитрий коновод, але ще гірший п'яниця, ніж Хвигуровський. Як він був тверезий, то Ярош завсігди ладен був приручити отаманування йому, але як напивався, то вже не кому, як Патроклові. Це дуже брало за серце Левдика, і він, упившись, часто заходив у сварку та в бійку з Патроклем, а надто, що той іще й дражнив його раз-у-раз та лаяв незрозумілими ла-

тинськими словами.

Але і Патрокл, і Левдик були рівними з іншими товаришами, як доводилося ділити здобуті від крадіжки гроші. Тільки отаман мав більшу частку.

Опріче товаришів, були ще й так собі помішники: цих не приймано до товариства, вони навіть не знали, що є спілка, але кликано їх, коли треба було на поміч у якій справі, і за те їм плачено. З-межи цих людей часом вибирали собі годящого і до товариства прийняли. Так було й з Романом.

Таких товариств на широкому просторі нашої землі було не одно. Вони мов сіткою покрили край. Кожне мало свого отамана, було самостійне, і кожне мало свою округу, свою частку землі, території і тільки на цій частці товариство й мало право робити своє діло. Скоро воно переступало межу, захоплювало щось з території сусіднього товариства, то з цього зараз повставала проміж двома товариствами сварка, а часом і бійка: коли одно товариство ловило людей з іншого на вчинку на своїй землі, то без жалю било їх і проганяло. Поділ сей краю на частки був давній, і те чи инше товариство, обороняючи свої межі, покликалося на те, що се їх частка „з давніх давен“...

Але було дещо, що й з'язувало проміж себе товариства: вони одне одному допомагали переводити яко мога далі від крадіжки коні й продавати їх. Крадучи Ярошеве городянське товариство коні, не вело їх продавати в свій город, а передавало иншому товариству, а те часом знов иншому, і

бували такі випадки, що за одні сутки вкрадена коняка опиниться за яких двісті верстов, у третій уже губернії. В цій справі дуже допомагав Гапон. Сам він коней не брав, але мав двох дорослих синів і вкуні з їми передержував крадених і одводив їх до иншого товариства, або й просто на продаж. І Гапон, і кожне инше товариство, продавши коні, зоставляли собі звичаєм установлену частку грошей за „комісію“, а все инше передавали тому, від кого мали коні. І так гроші передавалися аж доти, поки доходили до того товариства, що і вкрало коні. Контролю тут, звісно, не могло бути, але всім коноводам дуже залежало на тому, щоб по змозі все було без одурювання, і через те ці справи роблено більш-менш чесно. Та коноводи завсігди знали, скільки за яку коняку можна б узяти, то вже коли грошей приходило менше, часом сварилися, і це примушувало инших бути обачнішими й чеснішими.

Коноводи, поруч з паліями, були завсігди нашому селянинові найлютішим ворогом, бо вони руйнували йому хазяйство. Як вовк набігає на село, хапає що зможе і знов утікає, так і тії коноводи. Як до вовка не мали селяне ніякого змилювання, ніякого жалю, так не мали вони його й до коновода. Аби попали, то вже так його не пускали. Що там суд! Суд його хоч і засудить на рік, чи там скільки, в острог, дак що з того? Вийде злодіяка на волю та й почне мститися на людях, то ще гірше їм буде, ніж як його суд і не карав. Хиба ж мало такого бувало, що коновод, одсидівши в

острозі, приходив у те село, де його пійма-
но, та й палив його так, що й зовсім усього
рішались люде? Через те селяне карали та-
кого злодія сами.

Серед коноводів раз-у-раз оповідано
страшні й правдиві пригоди з тими злодія-
ми, які потрапляли до рук селянам. Пійма-
но одного серед степу, як уночі хотів за-
брати коні, та зараз же кийками його вби-
то! І так люто бито, що всього на гамуз
потрощено, з людського тіла зроблено страш-
ну купу кісток, м'яса й крові. Найдено
цю купу на полі, довго поліція шукала, хто
це зробив і кого це вбито, але нічого не
могли знайти. Знало, хто й кого, багато лю-
дей: знали про це коноводи, але мовчали,
щоб самих себе не виявити; знало чимало
селян, та хто ж би з-проміж їх став вика-
зувати?

Але все ж убивати було небезпечно:
могла виявитися справа, і тоді винні йшли
на Сібір. Через те коновода карано zde-
більшого инакше: бито й мордовано так,
щоб уже здоровля не могло до його вер-
нутися, і він або в тюрмі, або незабаром
після неї попрощався з цім світом і не міг
уже більше нікому шкодити. І як тільки не
мордовано безщасних! Одному повикручу-
вано руки й ноги, другого пекли сірника-
ми, третьому стягли і з'язали до купи голо-
ву з ногами і так покинули лежати всю
ніч... Вигадали ще так бити, що признаков
на тілі не було, що бито,—ніхто тоді й не
причепиться. Візьмуть, прив'яжуть чоловіка
спиною до дошки, а тоді піднімуть дошку
з ім та й кидають на землю. Піднімають та

й кидають,—аж поки вдовольняться. На тілі нема ніякої признаки, що бито, а в катованого коновода все в середині повідривається. Мало таких, що виживали після того довго.

Громадянство викидало, виригало з проміж себе людей, що не змогли з їм поладнати, не змогли знайти собі „чесного“ шматка хліба—чи то через нещасливі обставини особисті, чи через визискування інших, чи через нещастя мати спадщиною із батьків і дідів нахильність ламати загально додержувані закони власности. А ці, викинуті з звичайного ладу люде, мстилися тоді на громадянстві, ставали йому ворогом і завзято боролися з їм—чим могли. Так саме боролися за право жити, існувати, як і громадянство.

Такими людьми були й коноводи. Вони нападали на мужика, мужик оборонявся. Щоб мати з чого жити, вони віднимали в мужика способи до його життя, а мужик однімав у їх життя, чи хоч здоровля, волю. Це була повсякчасна боротьба, війна часто кривава, а гірша за звичайну війну тим, що вона ніколи не кінчалася згодою...

Роман також пристав до цієї війни і незабаром зробився у їй воякою. Дужий, зручний, смілий і нахабний—він подужував скрізь і щасливо вискакував з небезпеки. В своєму товаристві він був дуже користний чоловік ще й тим, що він був з Диблів. Ярошеве товариство так добре вичистило свою частку повіту, так обурило проти себе мужиків і примусило їх день і ніч берегти свої коні, що вже треба було трохи пе-

речасувати, поки все це затихне; та поки мужики розживуться на нові коні. Самі Диблі якось зоставалися досі незаймані. Роман знав там кожен двір, кожного хазяїна і через те був чудовим проводирем товариству. Незабаром після першої крадіжки воно дуже щасливо вивело ще четверо коней, а тоді знов трое... Роман мав добрий заробіток, жив на окремій квартирі,— у тих же таки Рівчаках,— перед людьми удавав, мов ходить на якусь там роботу, а справді мав тільки одно діло...

Жив добре, не сподіваючися біди, чи то не думаючи, забуваючи за неї.

Але вона за його не хотіла забувати.

IV.

А що ж тим часом робила Левантина? Левантина зараз же почула про те, що сталося з Романом: як його піймано з салом, як із його знущалися. Тепер усі ті, що їми вів гордував, були раді віддячити йому за те гордування лайкою чи глузуванням. А найбільше нападався на його рідний брат Денис. Той був такий лютий на Романа, що ніколи про його доброго слова не мав, а ганьбив, аж люде дивувались, що брат на брата так устає. Звісно,—казали,—Роман ледащо, нероба та ще й злодійкуватий, але ж і Денисові не годилось би так на його нападатися. А інші обставали за Дениса, кажучи, що такого, як Роман, і милувати не можна—де ж таки!

Усе те мусила слухати й Левантина,

слухати й мовчати. Озватися словом за Романа вона не сміла. Уже й так про неї та про його слава пішла, а то ще гірше буде. Треба мовчати, ніби згожується.

А серце не згожувалось, не могло згодитися з тим. Йому Роман здавався иншим

Це погано він зробив, що сало взяв у батька, та ще ж це діло не таке вже й страшне. Та́дже раз-у-раз і дочки й сини беруть з дому нишком на складки і яйця, і борошно, і сало, і курей—усячину. Як довідається батько—погрімає трохи та й усе. І всі про це знають, і дарма. А тут яку бучу збили: злодія з парубка вчинили, хотіли в холодну посадити, різка́ми бити! Чи то ж по правді? Звісно, Роман не на складку брав, а так... Але ж... то ж із дому, там же й його, Романова, частка була. Хоч і погано, та як же було йому не взяти, коли йому з дому нічого не давали? Прохав же щоб одділили, так ні! А як би це гарно було! Роман казав їй, що тоді б зараз почав торгувати бакалією... і вони побралися б... А тепер—що сталося? Хто винен? Дениста батько й винні.. Зінько—ні, бо він добрий: тільки він сам і обороняв Романа, Дениса спиняв...

Такими думками силкувалася виправдати вкохану людину бідолашна дівчина. Вона сама почувала, що трохи воно не так, що і Роман грішний у всій цій справі з сем'єю... Та на його і так усі нападають—невже ж і вона ще нападатиметься? Вона, що так його любить?!

А любила вона його дуже. Так його любила, що все віддала..

І що ж тепер буде? Невже Роман так її й покинув і не вернеться більше? Ні, ні, цього не може бути, вона тому певна. Звісно, не може він тепер знову вернутися сюди: так його зганьблено! Він пішов у город, шукає там собі служби. І певне знайде: город — не село. Хоч, може, й не відразу, бо, кажуть, і там пошукати ще треба. А як знайде та влаштується, то й прийде до неї... або просто покличе її до себе... Там вони звичаються та й житимуть собі любо, забувши про це село і про недобрих у йому людей.

Тільки, коли б швидче він це зробив, щоб не спізнився. Бо як спізниться — ой соромá, великого соромá зазнає вона тут на селі! Де ж таки: покритка! Яка мати, скажуть, така й дочка. Уже ж як її вибивали очі тією безщасною матіррю, то мабуть її душі й на тім світі нема впокою! А тоді, то вже й поготів. І погане цуценя гавкатиме.

— Ой, Романе, Романочку! який ти гарний, що й душу тобі віддала, а який ти недобрий, що не пожалів і віночка дівочого! Як би не це, дожидала б тебе, виглядала б тебе співаючи, сміло б у вічі всім дивилася, не боялась би за тебе словом озватися, від лихих ворогів тебе оборонити! А тепер... Та вже не вернеш!.. Тільки ж пожалій мене, пошануй мене тепер, бо ти ж мені тепер і батько й матінка, і дружина вірна. А я ж тобі вірю, а я ж тебе дожидаюся!

Вірила й дожидалася...

А про Романа не було й чутки. Диб-

ляне їздили на базарь не до міста, а до близького великого містечка, то мало що їй знали про той город, як там і що там. То їй про Романа нічого не знали: як пішов, то як вода вмила. Левантина вже їй прислухалася їй причувалася, вже їй роспитувалася, де-кого обережно—ні, нічого не чує.

Мабуть йому, бідному, не щастить там, мабуть він шукає, та нічого знайти не може. Це буває. Он Стецько Гавриленко розказував, що одного разу два місяці тільки їй жив з того, що на поденній коли-не-коли заробляв... так нічого їй не добувсь у городі та їй вернувся додому. Коли б цього їй Романові не було! Поможи йому, Мати Божа!

А місяці минали...

От і Різдвяні свята... Яка рада звичайно Левантина Різдвянам святам бувала! Як весело, випросившись, вимолвившись в хазяйки, бігати з дівчатами по селу, колядувати, сміятися, гуляти на волі!.. А цього року їй колядувати не пішла: сказала дівчатам, що хазяйка не пустить. Може б іпустила, та Левантина їй не читалася.

Вона все дожидала: може Різдвяними святами Роман прийде. Може досі де службу добру має, то їй прийде з родичами помиритися. Вона позирала через тин до Сивашів у двір і збиралася в святний день, думаючи: причепурюся, а може...

Та ні, нема... Минув новий рік, минуло Водохрище... Уже їй не буде...

Пішов не попрощавшись... Невже ж і побачитися не доведеться?.. А що ж із нею буде?

Сумна та нерадісна збігла зіма, не було радісніше й по весні. Сонце з неба сміється, а в Левантини рясним дощем сльози капають; квітки радісно вітають життя молоде, а бідолашна своє життя проклинає.. Дівчата над річкою веснянок вигукують, і далеко-далеко несуть їх голос лепетливі хвилі, а безщасній Левантині не до співу, в неї одна думка — тяжка, пекуча..

Так, вона повинна стати матіррю.

Матіррю! Не матіррю, щасливою своїми дітьми, не дружиною, радісною з свого чоловіка, хазяйкою у власній хаті!.. Ох, яке це велике, велике щастя! Але не такою вона буде.

Не пишатися вона буде своєю дитиною перед людьми, а ховатися з нею, очей не сміючи звести на людей!

Сором!.. Ганьба!..

А за віщо? Невже це такий великий, непростий гріх? Хиба то не Бог зробив так, що дівчина стає жінкою, матіррю? Як би Бог хотів, щоб у самих тільки вінчаних були діти, то він би так і зробив. А то ж не зробив! За що ж люде карають, глузують, знущаються?

Левантина не могла зрозуміти, не могла знайти відповіді на ті питання, тільки мучилась їми тяжко, мучилась уже самими думками про те лихо, що мало ще прийти, впасти за неї.

А лихо йшло помалу, не поспішаючи, але не перестаючи наближатися, неминуче, невблагане. Бідолашна щодня оглядала, навіть міряла поясом свій стан і

плакала, плакала.. Скоро всі вже побачуть!..

Вона того не знала, що цікаві давно вже побачили, давно вже плели про неї всячину. Не знала, аж поки сама почула одного разу. Розмовляло двоє дівчат на вулиці й не помітили, як вона наблизилась, бо темно було. Вона почула, як Химка казала:

— Гляди, щоб і з нею не було так, як з Левантиною!

— А що?—попитала Вустя.

— Ото, дурка! Хіба ти не помітила?

— Або ж ні!

— Так змарніла з обличчя, а стан який повний—скоро ходитиме, як та копиця.

Тікала від їх, землі під собою не чуючи і ридала тяжко, страшно, забившись головою в солому в тій самій повітці.

Господи! Невже він покинув її? На поталу ворогам, на глум, на ганьбу! Хоч би розпитати кого про його, хоч би довідатися—де він, що він!

Незабаром на селі почали розказувати, що Романа в городі нема, що він покинув свій край зовсім, а поїхав на службу в той город, де був салдатом. Сплів хтось, як звичайно плетуться серед людей усякі неправдиві звістки. А Левантина поняла тому віри.

Оттепер вона знає, що покинув, забув. Коли так далеко пішов, то не вернеться.

А може.. Може так трапилось, що тут ніде не міг роботи знайти, мусив податися аж туди де його знають і дадуть роботу. Тоді вернеться і візьме Левантину.

Хоч би як безнадійно все стояло, а лю-

дина завсігди силкується вдержати в себе хоч крихтину маленьку надії, тих солодких пахошів зрадливих, що завертають нам голову щоб ми не так гостро почували мордування невблаганого, немилосердного життя.

А час минав. Бачили вже всі Левантинине лихо. Дівчина ховалася від людей, але від хазяйки не могла сховатися. Уже їй та що дня вчитувала.

Наближались жнива. Левантина повинна була в'язати.

Одного разу ввечері вона пішла в хижку щось узяти. Враз почула гострий страшний біль, що пронизував увесь живіт і крижі. Так заболіло, що ледві встояла. Але тільки на мить, бо зараз же й перестало.

Левантина зрозуміла, що починається воно, те, страшне. Хоч вона попереду знала, що це неминуче, що воно вже наблизилося, але думка, що це буде ось зараз, цього вечора, що вже почалося, обняла її мов огнем. Не думаючи, не розбіраючи, що робить, Левантина кинулась з хижки, вискочила з двору й побігла аж на другий кінець села.

Бігла, нічого не тямлючи, не бачучи, серед темряви. І враз почула знову той біль, ще страшніший, захиталась і впала, не вдержавшись від швидкого бігу. Упала просто животом на якусь колоду, що лежала під хатою... Мало не зомліла з болю.

На щастя ніхто її там не побачив. Очувившись, підвелася і попленталась уже помалу. Сама не думаючи про те, якось забігла вона аж на той куток, де жила стара баба Олійничка, її хрещена мати. Пізнавши

її хату, увійшла в сіни і не зважувалася йти далі.

— Хто там?—запитала баба з хати і зараз же відхилила двері.—Левантино!.. Чого це ти ховаєшся?

Левантина вступила в хату і впала бабі до ніг:

— Матіночко-голубочко!..

Новий біль перепинив її слова..

Вночі Левантина породила кволу дочку..

Стручиха довго дожидалася з хижі Левантини і не могла діждатися.

— А вже мені ця проклятуша дівка! Піде та й сидить, бодай ти там каменем сіла! Ой, піду зажену так, що аж спотикатиметься!

Пішла, але хижка стояла відчинена, а Левантини не було. Стручиха почала гукати,—не озивається.

— Мабуть побігла на вулицю! Тільки й справляє побігуці! Бодай тобі ноги полутало!

Лягла спати, лютуючи і присягаючись одлатати завтра Левантину так, щоб довго згадувала. Але і вранці Левантини не було. Сипала тоді прокльонами, мов горохом з решета.

—А, идолова байстріюча порода! Сáme перед жнивими кинула, сучого виводу дівка! Бодай ти скрутилася і кругá світу пішла, як ти від мене пішла! Щоб тобі руки покорчило та посудомило, як ти мені роботу кинула!

— Кого це ви так кленете, кумо?—озвалася з вулиці до Стручихи її кума Вівдя.

— А кого ж, як не ту світопоганку

Левантину, бодай би її всю болячками взяло! Покинула мене саме в жнива.

— Еге, вже й не вернеться, кумо!— відказала Вівдя.— Кажуть, у баби Олійнички з дочкою лежить.

— Та невже? От я ж їй дам!..

І хоч робота аж кричала, а Стручиха так і метнулась із двору.

— Куди ти, дурна? Куди? — кричав Струк, але не помагало: розпалившись баба, бігла вулицею, як скажена. Струк подивився їй у сліді плюнув: — Ну й бісового заводу!.. З гадючих спинок ізшита!..

А Стручиха тим часом уже була далеко. Вбігла до Олійнички в хату така люта, що забула й поздоровкатися з господинею. Левантина лежала на полу, біля неї дитина. Старенька сухорлява бабуся поралась по хаті.

— А, ти тут, голубочко! — зашипіла Стручиха до Левантини.— Бач, як по-павському вилежуються! Людям жнива, а вони відпочивають, нажирувавшись з паничем, та з ляльками панькаються! Що ж, панича, чи панночку — яку дяцю набігали? Бодай би воно тобі попухло!

— Ось слухайте, Секлето! — озвалася до неї поважно бабуся.— Ви не кричіть так! це вам не своя хата, а чужа. Та й дитини не займайте, бо воно вам нічим не винне. Воно як янголятко, а ви до його з нечистим словом. Ось як видужає Левантина, тоді вже з нею будете говорити. А тепер або сідайте та гомоніть по-людському, або йдіть собі з Богом!

— А бодай би вас усіх лиха година за-

брала!—крикнула Стручиха і прожогом кинулася з хати, грюкнувши дверима так, що й шпалуни посипались.

Уже ж і лаяла вона Левантину кожному, з ким стрівалася цими днями! Баби похитували головами й казали:

— Боже мій, який світ настав! Таке молоде, а таке непоштивє! Як ми були молоді..

І вони починали хвалитися, які то вони гарні та звичайні були за молоду, і як тоді все добре було, а не так, як тепер, що парубок із дівчиною тільки моргнули одне на одного—вже й дитину нарядили.

Судили Левантину, глузували з неї, а таких, що жаліли, було мало. Жалів парубок один.

Цей один був Зінько.

Несміливий з дівчатами, так він і не зважився тоді зайняти Левантину, а там заняв її Роман.. Ночуючи часом із ним удвох, він помітив, що той кудись уночі ходить, а одного разу побачив його з Левантиною і зрозумів, що до всі саме протоптав Роман стежку.

І йому зробилося жалко й сумно..

А далі почали про Левантину та про Романа говорити всячину, надто як той пішов з села. Зінько почував, що цьому може бути й правда, і знов йому стало сумно й жалко дівчини. Стрівши її одного разу саму, хотів поговорити з нею. Та вона засоромилася, щось нашвидку відказала і втекла. З того часу обминала його.

А тепер він дочувся, що сталося. І сам не знав через віщо, а обняв його такий жаль, мов за сестрою рідною. Пропала дів-

чина! Загризуть її, заклюють. І як же не гріх Романові, що занапастив її? Занапастив і кинув, бо це вже видно, що він до неї не вернеться. За що загине молоде, нічим не винне життя дівоче? Йому б красуватися та пишатися, як квітці під теплим сонечком, а от же мусить гинути.

І де далі Зінькові все жалчіше та жалчіше Левантини було. І немов усе кращою та дорожчою вона йому ставала. Він і сам не знав, чого це йому так, що він не спить ночами і все думає про Левантину. Думає як би лихові запобігти, як би їй допомогти... Але як би ж? Коли б він знав!

Піти в город, знайти Романа, розказати йому про все, посоромити, щоб він вернувся та взяв її? Такий Роман, що послухається! Нічого з того не буде! Та кажуть же, що його й немає в цьому городі, що вже подався кудись

А без його—хто тепер її візьме? Ще добре, коли знайдеться який старий удівець з купою дітей, то хоч за їм поневірятиметься. А то й того не буде. Бо хто ж таких бере?

Але ж хиба то по правді? Хиба вона така негарна дівчина? Хиба цього не може бути з кожною? А вона ще й сирота: нікому було її доглянути, напутити, остерегти. Може вона багато ліпша, ніж які дівчата, що чесними заміж пішли, тільки що поняла віри такому... Дак чому ж би не знайшовся такий чоловік, що взяв би її?

Тому, що не всі так думають, як він.

Ну, а він думає так, як треба, то... Чому б він не міг її взяти?

Він почав думати про це, і чого не

могло зробити молоде парубоцьке почування, те робив тепер глибокий людяний жаль...

Але ж вона любить Романа! Чи любить же? Тепер, як уже побачила, який він єсть? Зінько міг би бути щасливий з нею, та й їй було б добре.

А сміятимуться з його?

Оттак! А хіба не сміються з того, що він горілки не п'є?

І де-далі він думав, то все більше й більше йому здавалося, що так і треба зробити.

Довідавшись, що Левантина вже встала з пологів, він перечасував ще кілька день, а тоді пішов до неї.

Баби Олійнички в хаті не було, як Зінько туди прийшов, а Левантина саме сповивала дитину. Побачивши парубка, страшенно збентежилася, почервоніла і не знала, що їй робити й казати.

— Здорова була, Левантино!— промовив до неї Зінько, але в неї тільки губи завуршилися, щоб одповісти на привітання, а вимовити нічого не могла.

— А що, баби нема дома?— питав далі парубок.

— Нема. — ледві вимовила дівчина.

— То й добре: мені її й не треба, бо я прийшов не до неї, а до тебе, Левантино..

Левантина почервоніла ще дужче, їй чогось стало так ніяково після цих слів, що вона ладна була б крізь землю піти.

— Сідайте!.— прошепотіла, не дивлячись на його і не відходила від полу, нахилившись над дитиною, мов усе її сповивала. А Зінько й собі не знав, як йому почати,, і сидів мовчки: почував, що так же не можна

що мусить же озватися, а не знав як. І враз, несподівано собі самому, встав і підійшов до Левантини.

Вона стояла спиною до його й не обернулася, тільки голова їй схилилася же нижче.

Зінько став біля неї, і вони вдвох нахилилися над малесеньким, зморщеним личком нової на світі людини. Вона спала, якось жалібно, болісно скривившись.

— Левантино, хочеш, щоб я був йому батьком?

Вона почула цей трохи тремтячий голос, ці дивні за-для неї слова, але не могла ще їх зрозуміти. А він казав далі:

— Я буду йому таким батьком, мов би це моя рідна дитина була. Я ніколи тобі не згадаю... Я тебе любитиму й шануватиму... Підеш за мене?

Вона вже гляділа на його, все ще не розуміючи того дивовижного, нечуваного, несподіваного, що він казав. І відразу зрозуміла.

— Ні, ні!—скрикнула, оступаючись назад,—я не хочу! не хочу!

І простягла поперед себе руку, мов обороняючись од його. А він, здивований, уражений цим гострим і несподіваним „ні“, не знав що казати, мовчав кілька мить, аж поки знайшов слова.

— Левантино, хиба я тобі такий нелюбий? Хиба я тебе коли покривдив чим? Не покривджу й тоді, як будеш мені дружиною. Подумай, Левантино, яке тобі життя буде—покинутій дівчині з дитиною! А підеш за мене, будеш мені жінкою—я слова не дам про тебе сказати. Будеш господинею, як і всі.

Голосний плач, ридання озвалося на ті слова. Вона плакала, припавши йому до плеча, обнявши його, мішаючи слова з слізьми. А він пригорнувся і слухав ті безнадійні слова, більш угадуючи, ніж чуючи їх серед плачу:

— Зіньку, братіку ріднесенький! Не можу я тобі бути дружиною!.. То в тебе серце золоте, душа твоя свята... А де ж мені тобі дружиною бути? Та з тебе люде сміятимуться, провітку тобі не буде... братову покритку взяв...

— Що мені до людей... Хай люде що хочуть говорять, аби мені ти люба була. А кривдити тебе я не дозволю нікому.

— Та людам рота не замажеш... казатимуть, що схочуть, бо на мене тепер вільно казати... Не хочу я, щоб через мене світ собі зав'язав... Візьми собі дівчину гарну, чесну,— вона тобі буде дружиною...

— Ти мені милиша за всіх.

Перестала плакати, випручалася з рук.

— Сядь, Зіньку, сядь там! Не займай мене!

Сів на лаві.

— То твоє серце добре озивається, так каже. Хай тебе Бог благословить... Щастя з любою дружиною дасть!.. А мене, братіку, не займай! Моє вже пропало... Дружиною тобі не буду... ніколи... Тільки рано й вечір молитимусь за тебе..

Стояла як біль біла, тільки очі великі й глибокі сяли якимсь дивним сявом на схудлому, змарнілому обличчю...

А він умовляв її, силкуючися добрати слів таких, щоб зайняти їй серце зглибока.

І займав, займав так глибоко, що може й сам того не знав — як, але не міг її слова побороти.

З тим пішов з хати.

А вона, сама zostавши ся, похилилась на піл, припала до дитини та й зааніміла... тільки здригалось тіло, знеможене хворобою й пекучим горем, тільки боліла душа так, як ще ніколи не боліла, мов прощалася з усім, що є красного та ясного в житті, з усіма пахощами, теплом і світом його..

Зінько йшов і думав про те—щоб йому робити. Не любив покидати того, що починав. Постановив перечасувати, поки Левантина заспокоїться та роздумається, побачить, що так ліпше, як він каже. А тим часом мав порадитися, поговорити про це з батьком.

І незабаром, бувши з їм на самоті, заговорив, що хоче сватати Левантину.

— Як то? — спитав старий Сиваш, дивуючися.

Зінько почав розказувати, як і що він про це думає. Старий аж розсердився:

— Що це ти, сину, вигадав? Хиба ж так годиться? Чи тобі нема отецької дочки, що ти якусь хвойду з дитиною береш?

— То ваша онука, тая дитина, тату.

— Що ти мені вибиваєш очі тією онукою? Хиба я їй велів Романа до себе пускати? А тобі гріх великий, що ти надумав братову покритку брати.

Увійшла мати, довідалася, про що мова, і ще гірше напалася на Зінька:

— І не вигадуй мені! І слухати того не хочу! І очі мої на неї не дивлються! Поки я в хаті—вона в хаті не буде.

Зінько починав сердитися.

— Вам хочеться багатої собі невістки, а про те не думаєте, що нам усім треба дбати, щоб Романів гріх спокутувати, занапашену дівчину обрятувати.

— Ніхто її не занапашав!—оступалася за Романа мати,—сама до його бігала Коли набігала, то нехай з тим і панькається, а в моїй хаті не буде її!

— Як би її Роман брав,—озвався батько,—я не то не боронив би йому, а ще й звелів би. Може вона мені й не під мислі, та вже коли так сталося, то треба А тобі не годиться, гріх!

— Гріх?—сказав Зінько.—Ніякого, тату, гріха тут нема. Гріх—покинути покривджену дівчину на поталу людям; а зробити їй добро, покрити тую кривду—це не гріх.

— А вже ж!—росердився Сиваш.—Ти знаєш! Мудрі такі поробилися, що за батьків розумніші. Споконвіку гріхом було, а тепер уже в вас добром стало!

— Не все, тату, те правда, що споконвіку правдою серед людей славлено.

— Цить уже краще! Не дратуй мене! Не за нас воно сталося, так не за нас і перестане. А ти мені те й з думки викинь, бо я того ніколи не попущу!

Зінько побачив, що батько вже затнувся, то тепер не переважиш його. Надумав поки мовчати, а самому своєї думки не кидати.

А тим часом у Левантиши новий був клопіт: дитина нездужала. Баба Олійничка казала, що це мабуць того, що Левантива тоді впала. Воно до того й підхоже було, бо дитина кволилася й кволилася, та ви-

живши тільки два тижні, умерла.

Левантина йшла за маленькою труною і плакала гірко. Бо це вже не дівчина була, що їй дитина світ зав'язала, а була це в ту мить уже мати, що втратила частку самої себе...

Другого дня ввечері Левантина пішла до Струків. Увійшла в хату і несміливо стала біля порогу. Сем'я саме вечеряла, і за столом сиділа нова наймичка. Та Левантина й сама не хотіла жити в Струків, а за иншим прийшла.

— А, здорова! Чого тобі?—відказала Стручиха несприхильно на її здоровкання.

— Прийшла вам подякувати за службу, тітко, та щоб ви мені гроші мої віддали.

— Які гроші?

— А за вами ж моїх зароблених шість рублів.

— Ба, яка швидка! Покинула саме в жнива, я повинна була за дорогу ціну дівку наймати, а тепер ще й гроші править! Нема в мене твоїх грошей! Які були, то всі пішли на дорогу ціну оцій дівці.

То було правда, що Стручиха поєдналася з новою наймичкою дорожче, ніж із Левантиною, але ж вона не хотіла пам'ятати, що на всьому селі ніхто так дешево не жив, як у неї Левантина.

— Тітко,—озвалася дівчина,— а Бог же бачить!

— Що ти мені тим очі вибиваєш? Ич, яка язиката зробилася, як з паничами зазналася! Іди собі, йди, відкіля прийшла.

Струк росердився:

— Що ти справді, стара, вередуєш? Коли дівчина заробила, то віддай! Ну, відверни

там, що переплатила Гапці, а то віддай!

Стручиха почала знову верещати, але Струк сам виняв три карбованці й віддав Левантині. Тим і здобріла дівчина замісто шістьох.

— Піду я з цього села! — думала Левантина, вертаючися до баби. — Піду світ за очі! Тільки тут і є добрих людей, що мати хрещена та Зівько, а то хоч би воно все й завалилося, окріче церкви божої! Піду, — де знайду роботу, то там і стану.

Випрохала собі в волості білета, заплативши за його два карбованці з своїх трьох, поклонилася в ноги матері хрещеній, за ласку й поміч дякуючи, та й пішла.

Вийшла з села, стала, озирнулася. А на небі саме сонце сходило та й сипало золотим своїм промінням і на хатку біленькі, і на верби кучеряві, і на далекий темний гай, і на широке поле.. І все, що спало або ще сонне було, нерозбуркане, — набіралося сили, жвавости і озивалося до могучого, без краю високого й без краю животворчого світила тисячма рухів, голосів, пахоців, колірів.. Мов земля здригнулася і заблищали й заплескали хвилі світового життя..

Тільки в душі в Левантини ніщо не озвалося радісними голосом, ніщо не прокинулося, окріч іще більшого бдлю.

Поглянула на село.

— Не знала я в тобі щастя-долі, тільки слізеньками стежечки свої зросила. Нехай ті стежечки зелена рута покриє, а оця дорога до тебе терном заросте, щоб і нога моя сюди це ступала більше!

Пішла не озираючись.

А тим часом, поки Левантина боролася з своїм лихом, у Диблях був розрух великий і заколот. Зроду-звіку не чути, щоб так коней крадено! Бувало, звісно, що коли-не-коли і вкрадуть... та й то бувало на степу: хлопці поснуть, не доглянуть, а воно й поведе. А тепер це лиха година та нещаслива настала! Де ж таки! Просто в двір ідуть, беруть коні — за малим не з-перед очей та й ведуть. І не можна й спинити, страшно: усяке згадує, що сталося з дідом-стукачем: провалили голову та й уже. Воно дід не вмєр, та добре ж, що незручно вдарено. А то й каюк дідові був би. І то з місяць у лікарні пролежав та й тепер кволигься. А боронитися якось треба. Бо де ж таки! Тільки чоловік зіб'ється, стягнеться на ту конячку горюшну, а вже її й нема й нема. Не можна бідолашному в пера вбитися. Он уже в скількох забрано коні: у Сивашів троє, у Хоменка двоє, у Грицька, у Оксена... Руїнують та й годі прокляті коноводи! Уже й засідали на їх, і стерегли — не пособляється. І не знати хто, — хоч би відав чоловік, де шукати. А то як украли, то вже й пиши — пропало.

Найбільше за всіх клопотався Денис. Та й було чого! Скільки працював, дбав, щоб збитися на добрі коні, збився, придбав і — от тобі, маєш! В одну ніч — як вода вмила!.. Після крадіжки він аж плакав з жалю й зозлости. І досі як згадає, то так серце вогнем і візьметься. А надто ще... одно... Та цього він нікому не казав, не признавався... сам

собі думав до слухного часу.

У голову заходив, міркуючи, що б його тут ізробити.

Нарешті йому таки пощастило.

Після того, як украдено коня в Оксена, то на який час затихло було, — аж поки люде забулися трохи та не так уже коней берегти стали. А вже так після жнив украдено знову пару добрих коней у Денисового кума Терешка Тонконоженка. Скоро Денис про халепу дочувся, зараз пішов до його. Кум такий, як хмара. Почав його Денис розважати, а далі й каже:

— От що, куме! Скільки люде не шукали коней, ніхто досі не знаходив. А ми давай таке зробимо. Є в Черноусі знахарь Гострогляд. Кажуть, що до його багато людей ходить ворожити, як коні або воли пропадуть, то як скаже де, то там і найде чоловік.

— Та невже?—зрадів Тонконоженко

— Й-бо, правда! Угадає, мов там був. Ходім до його!

— А що ж йому треба нести?

— Грошей. Кажуть, що треба положити скількись там рублів.

Кум Терешко швиденько вбрався, взяв грошей та й у дорогу вдвох із Денисом. Поки йшли до Черноуса, то Дениса брала страшenna нетерплячка, ще більша, ніж Тонконоженка: що то скаже знахарь?

Увійшли в Черноус, — зараз чоловік воли жене, — вони його й питають за Гострогляда.

— А на що вам? Чи не коні шукаете?

— А вже ж не що! — і вони почали йому

росказувати про своє лихо і питати, чи може тут Гострогляд допомогти.

— Такий не може! Як скаже, то як ув око вліпить! Такий знахарь, що на всю округу. Спершу він так помагав людям—од хвороби, то що, а це взявся й за злодіїв ворожити. Народ до його так плавом і пливе, бо як сказав, що ні, то вже ні, а як сказав, що буде, то вже в тебе коні дома.

Балакучий дядько залюбки розказував, який гарний знахарь Гострогляд. Йому до вподоби було, що в їх у сели та живе такий великий чоловік,—от цілком так, як город там якийсь хвалиться іноді своїм славетним ученим, чи що. А наші подорожане залюбки його слухали і з великими надіями підійшли до знахаревої хати. У хату вступили не то з повагою до неї, а з деяким навіть страхом.

Хазяїн був дома. Сидів за столом і розкладав якесь сушене зілля. І по стінах на кілочках скрізь висіло те зілля.

Увійшли в хату—знахарь мов і не чує їх, і не гляне. Несміливо поставали біля порогу й промовили:

— Здорові були, дядьку!

Знахарь ні пари з уст, мов нікого і в хаті нема. Обом гостям стало якось моторошно. Стояли і несміливо поглядали на дивного хазяїна. Чоловік іще не старий, з невеличкою бородою руденькою, в чумарчині. Бере зілля і з'язує пучечками. Поз'язував усе, що було на столі, зложив докуни. Тоді глянув на їх.

Глянув—і Денис одразу зрозумів, за що Гостроглядом його прозвано: такий у

його погляд, що як зирне, то так тебе й пройме всього.

— А, здорові, дядьки! Що скажете?

— До вашої милости!—гости вклонилися.

— Сідайте та кажіть!.. Хоч я... —припинився і так пильно на обох поглянув,—і знаю, чого ви прийшли, та все ж кажіть.

Посідали. Тонконоженко почав розказувати. Гострогляд слухав мовчки, іноді тільки покиваючи головою, мов потакуючи.

Вислухав, подумав...

— Побудьте тут, а я піду подивлюсь.

Пішов з хати. Дожидаються куми, і кожна хвилина того дождання за годину їм мабуть здається. А знахарь усе не йде та й не йде.

Довго щось дивиться, мабуть не легенька штука. Гляди, що скаже—пропало.

Рипнули двері, — Денис із кумом здригнулися. Увійшов знахарь, сів мовчки за стіл, подумав...

— Так-так-так... Одна коняка була гніда, з лисиною на лобі?

— Вона!—скрикнув Тонконоженко.

— На передніх ногах мички білі?

— Йй-бо вона!—Терешко аж зірвався на ноги, не міг висидіти.

А знахарь спокійно та байдужно казав далі:

— А другий кінь вороний,—добрий кінь.

— Ой, добрий!—вигукнув бідолашний ха-яїн доброго коня.

— Так... Знаю, де твої коні. Можна знайти.

— Дядьку! будьте милосердні! Скажіть—де! Я вже вам не пожалію!..—прохав Тонконоженко, стурбований надією побачити знову свої коні.

— Та що ж... — байдужно, не поспішаючись одказав знахарь,—можна й сказати... аби було за що.

— Та я хоч і зараз ладен... Кажіть—скільки!—поспішавсь Тонконоженко.

— Двадцять п'ять карбованців положи,—матимеш коні.

— Ой, це ж наче б то й дорого буде!—зажурився Тонконоженко.

— А коні ще дорожчі! Мабуть за кожного рублів по сорок дав?

— За одного сорок, а за другого сорок і три.

— Ото ж бачиш. А тепер ще подорожчали коні, то вже за їх не вісімдесят три взяв би, а може й сотню. І я ж не можу дурно робити: воно й мені стоїть. Та про мене—як знаєш...

Устав і почав знімати з кілочків зілля та розкладати на столі, мов йому вже й байдуже про Тонконоженкови коні.

Жалко було Терешкові таку силу грошей давати. Та бачив, що инак не поможеться. Спробував ще поторгуватися з Гостроглядом, дак той і не озвався. Довелося витягати гроші. Не було з собою всіх, дак позичив ще в Дениса. Так-сяк удвох наскладали, положив їх Тонконоженко на стіл. Знахарь мов і не глянув на їх.

— Сьогодні в нас п'ятиця...—почав казати,—так отже в понеділок, як сонце зійде, підеш у Чорний яр... Знаєш?—Там

будуть твої коні стояти, прив'язані до великого дуба, що росте посеред яру, аж на дні.

— А як не будуть?—несміло спитав Тонконоженко, бо йому стало страшно: а що, як гроші пропадуть?..

— Кажу, що будуть, то будуть—сердито відказав знахарь.—А коли не ймеш віри, то хоч і назад гроші забери, - мені однаково, Тільки вже тоді й коней не побачиш.

Тонконоженко злякався й змовк.

— Та нікому й словечком не пробокнися, аж поки й додому коні приведеш. Тоді кому хоч кажи. А скажеш раніше, то й коней не побачиш, і сам біди не минеш. Чуеш?

І так подивився своїми гострими, пронозуватими очима, що Тонконоженкові мов по-за спиною снігом сипнуло.

Денис спитався:

— А чи не можна б, дядьку, так, щоб і про злодія довідатися—хто він такий є?

— Ге! Чого схотів! Буде й того, що коні знайдуться!—одказав знахарь.—Того не можна. Воно, сказати, можна й те, да тільки тоді вже по-вік вічний коней не побачиш, бо воно так, що або про те, або про те можливо ворожити, - тільки про одно.

— Та Бог з ним! мені вже хоч би коні!—махнув рукою Тонконоженко.

Попрощалися й пішли. Жалко було грошей Терешкові, та веселило хоч те, що коні знайдуться.

Пішли наші додому, а згодом, слідком за ними, подався й Гострогляд Узявши палицю, та й пішов полями та гаями зілля збі-

рати. Збираючи зілля, дійшов до Гапонового хутора: він же був біля дороги з Чорноуса в Диблі.

— А що, клює? — спитав Гапон, увівши гостя в хату.

— Тонконоженкови коні... Ось двадцять і п'ять... — Він розказав про те, як приходили Терешко з Денисом. — Двадцятка вам, а п'ять рублів мої. Нехай ваші хлопці виведуть коні у Чорний яр, — так, щоб на понеділок на схід сонця були там прив'язані до того великого дуба.

— Ото ж то й біда мені, що коні вже не в мене. Бо я знав, що до мене становий мав приїхати за ділом, дак я, щоб тихше було, відіслав їх до Лабзи. Та й з хлопцями клопіт: один хворий лежить, а другого далеско послав за ділом.

— Шкóда... Як би ж я знав, то я б инак якось...

— Ну, та дарма! Мені треба поїхати в город. То перекажу Ярощеві, щоб хто з його хлопців вивів коні.

— Ото й добре!..

Приятелі розійшлись.

А тим часом Денис усе думав про знахаря. Він не дивувався, що знахарь і коні які вгадав, і все знає, — бо через те ж він і знахарь, що може вгадати, — а дивувався, як це коні у Чорний яр потрапляють. Де вони там візьмуться? Хто їх туди приведе? Може злодії там коні ховають? Дак ні, — не зручно. . Хиба сами прибіжать? Ні, не впада, бо казав знахарь, що коні будуть прив'язані —

уже ж вони самі не прив'яжуться. А хто ж їх прив'яже?

Ці думки не давали Денисові спокою. А що, як би?.. А що, як би піти та заховатися там поміж кущами та й допильнувати—де коні візьмуться? Може таким робом викрив би він і коновода. Ото було б добре!

Тільки страшно! А що, як то нечиста сила туди коні приведе? Денис боявся нечистого, хоч і знав, що від його легко оборонитися хрестом. Та хоч би й не нечистий, а самі коноводи, то хиба тих не страшно?

Та хиба вже так він і попадеться? У тому яру можна так заховатися, що й не побачить ніхто. А то можна вдвох із кумом Терешком піти—охітніше буде. Денис пішов з цим до кума, але кум ніяк не хотів пристати до його.

— Ні, вже,—каже,—як знахарь сказав, то так і зроблю. А то як не послухаюсь, то й гроші пропадуть, і коні не вернуться. І ти, куме, не ходи, прошу тебе!

Денис сказав, що не піде, а сам своє думає. Так сяк суботу перебув, а як прийшла неділя, то нема йому впокою: муляє його той Чорний яр. Чи йти, чи не йти?

Чи вже ж таки він маленький що боїться піти? Що буде, а вже піде!

Уже коли хто коні приводитиме, то цієї ночі,—під понеділок. Він піде звечора.

Більше нікому вже він не признавався. Дома сказав, що піде на ніч у Чорнобус за ділом,—вигадав уже там діло. Узяв з собою добру киюру й завидна ще подався з дому Поки дійшов до Чорного Яру, поча:

ло вже трохи смеркатися. Озирнувся, глянув геть навкруги полем—ніде ні лялечки. Тоді тихо пішов у яр.

З поля Чорний яр здавався просто лісом, а як увійдеш у той ліс, то це байрак глибокий. Дуби, клени, осики, берести та всякий чагарник густо поросли й посчіплювалися гіллям. На полі ще було трохи видко, але тут була вже ніч. Денис ішов поміцки, находячи ногами знайому вузеньку стежку, розхиляючи гілля руками, заплющившись, щоб хоч по очах не хвиськало вітами.

Він знав того дуба, де мали коні стояти, і простував до його. Але поки дійшов, то добре увесь вид подряпало. Нарешті вийшов аж на дно яру,—тут була невеличка прогайльовинка, а посеред неї той дуб.

Велике старезне дерево, чорніючи своїм могучим стовбуром, роскинувши чепурно проги стемнілого неба нерухоме шатро сонного листя, стояло як і попереду, самотне, і ніяких коней біля його не було.

Де ж би його сховатися так, щоб усе побачити, а самого щоб не видко було? Треба недалечко. Почав роздивлятися й незабаром ізнайшов собі добру місцину поблизу біля дуба, в кущах. Звідти видко й дуб, і всю маленьку прогайльовинку. Відкіля б що не прийшло до дуба—воно Денисових очей не мине.

Положив біля себе кийок і ліг. Хотів закурити, та побоявся: табак далеко чуть, то щоб не сполохати злодія. Терпітиме вже.

Ну, а що він робитиме, як побачить злодія? Біда, що темна ніч. Як би по вид-

ному, то пізнав би—хто, чи хоч би добре роздивився, коли невідомий. А то, як на лихо, і місяця нема, і зірки за хмарами не дуже світють. Уже ж не спиниш злодія та не спитаєшся—хто. Погано зробив Денис, що послухався кума і нікому не сказав. Треба було зібрати чоловіка п'ятеро людей та тут і заховатися, отоді б вони вже піймали злодія. А так не буде діла.

Чи не вернутися додому?

Подумав трохи Денис. Ні, вже буде тут! Хоч побаче, що буде, а там уже знатиме, що робити.

Холодне вночішне повітря було в яру зовсім вохке, і Денис аж ізмерз од його. На селі тепліше вночі, дак він і вдяг чумарчину, а треба було добру свиту взяти. Устав з землі, позастібався гарненько й сів, зіпершися спиною на якийсь пень. Раз-у-раз дивився на прогайльовину й на дуб, але нічого не бачив. Почали втомляться очі.

По тому клаптику неба, який видко було Денисові, снувалися хмари; зірки то потопали в їх, то знову виринали, ледві блимаючи.

— Ще дощ буде,—подумав Денис.—Це кепсько: змерзнеш так, що й не виситиш.

Великі дерева понависали над їм своїм кудлатим чорним гіллям. Товсті стовбури мріли в темряві. Здавалося, що якісь здоровенні люде, якісь велетні похмурі й страшні поставали навкруги мовчки і попростягали над Денисом свої величезні лапи, щоб його вхопити. От саме над головою нависла така лапа, широко-широко розіп'явши товстючі волохаті пальці-кіхті.

Тільки трохи нижче—і вхопила б його. І враз ті пальці почали ворухитися, вся лапа схитнулася, мов кидаючися вниз йому на голову. Денис хотів вискочити з-під неї, але ту ж мить побачив, що всі ті страшні чорні лапи ожили, заколихалися і простягалися до його, ворущачи своїм довгими пальцями-кіхтями... Холодний важкий страх притис до землі Дениса, не давав йому поворухнутися... Зашелестіло, зашуміло, озвалася навкруги вся темрява... Ще мить...

Денис зірвався на рівні ноги, і враз розвіявся весь той страх. Тільки вітер тихо шелестів листом, колишучи віти. Денис зітхнув глибоко, мов що важке з себе скинув, плюнув, думкою сам себе вилаяв, що так перелякався з дурного розуму, і знову сів, перехрестившись.

Не дурно цей яр Чорним звуть: у йому й дерева страшні.

А давно ще прозвано його Чорним. Батько розказував, що колись, у стародавню давнину ще тут розбійники жили, кишло їх у цьому яру було. Бо тоді тут не такий ліс був,—це вже його вирубано тепер. Був такий ліс, що й не долізе ніхто сюди було. А вони мабуть отут, саме біля цього дуба, й жили, ті розбійники. То вдень у яру сидять, а вночі на здобитки йдуть, людей розбивають. Череймуть, хто їде, та й пограбують, а то так і вб'ють. А одного разу, кажуть, дак їхав пан багатий, молодий та й з молодого панією... вночі... І саме проз цей яр проїздили. А розбійники й вискочили на їх. Пана ж убили, а пані отаман розбишацький, Чорний на прізвище,

собі взяв. Уже вона прохала благала, щоб вин її не брав, казала, що й викуп за себе пришле... Дак дуже гарна була, закохався в неї отаман при місяшному сяєві та й повів її з собою в оцей яр. Вона спершу пручалася, кричала, а далі й затихла. Як приведено її в яр, то була ще ніч, і отаман узяв її до себе в шатро. А розбійники спати полягали, сміючися та заздрючи отаманові. Попрюкидалися вдень—не чуть отамана. Зазирали в шатро, аж отаман лежить і кинжал стремить йому в грудях, а в другому кутку пані вродлива мертва: сама себе зарізала, отамана заколовши. Поховали розбійники обох тут у яру, а собі вибрали нового отамана. Дак що ж? Не могли вижити. Як ніч, так і ходить мертва пані, ходить і плаче й проклинає за свою недолю розбійників. І такий страх їх узяв, що вони покинули цей яр та й подалися кудись далеко. А пані, кажуть, що-року тієї саме ночі, як зарізалась, виходе з ями та й іде байраком. Тихо, тихо йде, вся в чорному, ледві чути її...

І йшло тихо, ледві чути. Але Денис це почув. Дух йому забило, полізло догори волосся.. Тупотить... Здалека ще чуть, як щось тупотить... Ось ближче.. Ось уже й на прогайльовні..

Якась купа велика чорна наближається. Денис силкується зрозуміти, що то, але темрява не дає йому роздивитися. А купа все насуває, все насуває.. Ось одно.. двоє.. Та це чоловік з парєю коней!..

Денисові знову забило дух, але вже не з страху, а з думки: що то зараз буде,

що то він довідається?

Підвів чоловік до дуба коні й почав мацати—до якої б гілки краще прив'язати. Прив'язав одного, тоді другого. Постояв хвилину, мов подумав що йому далі робити, і пішов стежкою в той бік, де був Денис, трохи навскоси від його.

Втече! От зараз піде, покриється, і Денис нічого не знатиме, даремні будуть усі заходи, знову нічого він не довідається про те, хто його ворог. І враз мов імпетом що кинуло Дениса назустріч невідомому чоловікові. Вискочив і став перед їм, лівою рукою вхопив його за горло, а правою, держучи кийок посередині, розмахнув і вдарив з усієї сили в бік. Чоловік упав, і Денис опинився на йому.

Але даремне на свою силу важив. Далеко дужчий за його був чоловік. Відразу вивернувся з під його, збив його під себе і пригнітив коліном.

— А! ти мене будеш бити! захрипів знайомий Денисові голос.

— Роман! скрикнув Денис.

І змовкли, вдивляючись один одному в обличчя: той на землі, під коліном, а той нахилившись над їм, з рукою на горлі. Дивилися серед темряви хмарної ночі, силкуючися пізнати знайомі риси.

І враз пізнали...

Денис почув, як Романова рука ще дужче стиснула йому горло, але тільки на мить. Як звір дикий, одним скоком, Роман зник у темряві.

Денис підвівся, хитаючись. Груди в його

боліли від Романового коліна. А, проклятий! як пригнітив! Здоровий, як бугай!.

Денис увесь трусився—з напруження, зо злости. Тепер він знає, хто коні бере. То догадувався, а тепер і побачив А, злодію, кововоде, харцизе проклятий! Не минеш ти тепер Денисових рук!...

Денис повід'язував коні й повів їх з яру..

Була ще ніч, як він уїхав у двір до кума Терешка й постукав до його в темне віконце

— А вийди лиш, куме, сюди!

Пізнавши Тонконоженко голос, зараз вийшов. Перед дверима стояв Денис і держав пару коней

— А що це?

— Твої коні.

— Ой! та ну?

— Дивись!

Тонконоженко кинувсь до коней і хазяйським оком зараз же пізнав їх хоч і в темряві.

— Та як же то? Нічого не розберу.

— Замкни коні в повітку та ходім у хату, то розкажу.

Дочувся Тонконоженко, як усе сталося, і радів поверненим коням, і трохи боявся: а що, як це знахаря розгніває?. А як Денис сказав що він хоче направити в'рядника на Романа, то він і зовсім перелякався.

— Ой, куме, не роби цього! Хиба ж ти не знаєш того Гострогляда? Та дже всі люде кажуть, що його не можна займати, бо як схоче, то таке поробить чоловікові, що й жити не дасть. Кажуть, хворобу насилає і на товар моровицю.

Денис почав сперечатися. Адже тут нема ніякої нечистої сили. Певне у спілці з коноводами. Діло звичайне, людське.

Та кум ніяк того не слухав. Нехай там і людське діло, та знахарь має нелюдську силу.

Щоб не сперечатися більше, Денис замовк. Він заночував у кума, а вранці вернувся додому.

Було свято, Домаха пішла до церкви. Мати поралась біля печі, батько й Зінько були в хаті.

— От, татү, викохали синочка-коновода! — озвався Денис до батька.

Старий мов здригнувся.

— Що ти кажеш, Денисе? Про кого це ти кажеш?

— Про кого ж я казатиму, як не про те ледащо, злодюгу клятого! — злісно відповів Денис, роздягаючися і сердито кидаючи чумарку на піл.

— Не лютуй, а краще доладу розкажи! — звелів батько.

Денис почав розказувати. Він і поперед сього ще думав на Романа. Та що ж? Не можна було довідатись. А от тепер уже довідався... І він по-ряду оповідав усю подію.

А старий Сиваш слухав, похилившись кінцець столу, про свою ганьбу від рідного сина, та й не помічав за великим смутком, що пекучі сльози котилися йому по обличчю, по бороді й падали великими ясними краплями на спрацьовані почорнілі руки.

Дожився! Хиба він того сподівався, того дожидав? На старість йому сиву голову таким сором син покрив, перед усіма людьми і його, і весь рід ізганьбив!.. Ніколи цього

не було, щоб із-поміж Сивашів злодії були. А отже..

Мати стояла біля печі, прихилившись в кутку до рогачів, та й собі втирала сльози. Зінько сидів такий, як перед смертю. Тяжка хмара налягла на всю сем'ю.

А Денис усе оповідав, не помічаючи того нічого, розпалений своїм оповіданням, згадкою про відбуту боротьбу. Він доказав і замовк, і всі мовчали. Тільки матернє хлипання чути було серед тиші. А Денис, не зважаючи на те, правив своє:

— Цього не можна так попустити. Це він і далі буде все село грабувати та й нас. Я піду зараз у волость. Хай їдуть у город та щоб там забрали його до тюрми.

— Денисе, чи ти розуму не згубив?— понуро спитався батько.

— Чого б я розум ізгубив? А що ж я— подарую йому трое коней, чи як?

— Ех ти безсоромний, безсоромний!— гірко й докірливо промовив батько тихим голосом, що ще тремтів од недавніх сліз.— Дак ти підеш ото самого себе поганити, людям розказувати, що Сиваші злодії?

— Та це ви, через те так кажете, що ви вже старі, вам байдуже про хазяйство, а нам із Зіньком треба своє добро беретти.

— А ти, Денисе, на мене не здавайсь!— озвався поважно з притиском Зінько. — Мені честь миліша за добро. Хоч би й тридцятєро коней пропало, я на брата не піду виказувати, самого себе ганьбити.

— Хі! Яка ж то й ганьба. Адже не ми крали, а він. Ну— як собі знаєте, колі такі добрі та багаті! А я того не подарую, бо мені

ні з чого дарувати. Я зараз до в'рядника! — і він почав удягатися.

Мати заголосила на всю хату, кинулась до Дениса і вчепилася за його:

— Денисе! Що ти робиш? Не пущу я тебе! Не ходи!

— Одчепіться, мамо! — сердито гарикнув Денис і вирвав у матері свою руку.

— Облиш його, стара! — озвався батько: — Слухай ти! — загомонів він, до Дениса, і голос його задзвенів так гостро, що той ураз спинився — Я того тобі не дозволяю і велю не робити того. Поки я живий, то я тут хазяїн у своєму добрі, а це ти! Підеш казати — проклену і сьогодні ж викидаю тебе з усіма твоїми манатками з хати, щоб ти мені її не ганьбив! І нічого не дам.

Денис знав батька. Він був звичайно тихий, але як отаким голосом заговорить, то вже що скаже, те зробить. Денис сердито швиргонув чумарку знову на піл і пішов з хати мовчки, тільки дверима грюкнув так, що аж шпаруни посипались.

Він справді облишив іти до в'рядника, але не міг утерпіти й розказав де-кому про випадок у Чорному яру. Незабаром поголоска пішла по всьому селу. Довідався й урядник і пішов спершу до Тонконоженка. Але той, боячися знахаря, сказав, що нічого він не знає, а коні сами знайшлися в яру. Покликав урядник Дениса, але й той не сказав йому нічого, бо знав, що не мине батькової кари, як скаже. Так урядник нічого й не міг зробити. Звісно, можна потрусити і знахаря, і Романа, та хіба в їх що знайдеш? Все село говорило про їх, але зав'язати це не можна було,

ні до чого причепитися.

А люде, довідавшись, що то свій злодій краде, ще більше почали турбуватися. Цей знає всі закуточки й суточки, то від його ніде не заховашся. Треба добре берегтися. Стукачів ще більше наняли. Ночували завжди біля коней, кладучи коло себе коляку або кнюрю добру, а як хто мав, то й рушницю. Всі були на Романа дуже лихі; хто й обороняв його попереду, то той тепер лаяв. А вже що ті хазяї, яких він коней позбавляв, то ті кляли так, що й кісточки в його не клятої не лишилося. Двос через це зовсім зубожіло, а всім иншим довелося позичать грошей на коні. Тепер Романові страшно було й поблизу Диблів проходити, коли не хотів головою наложити.

Але після події в Чорному яру крадіжки притихли: чи то коноводи полякалися, що їх викрито, чи то їм не було ходу за пильною вартою.

Так думали люде, а Роман думав собі инше.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

Левантина.

I.

Левантина не знала, куди саме їй іти. Ішла в сусіднє село, — може знайде там роботу. Тепер жнива, то скрізь рук треба. До села було тільки вісім верстов, і вона вступила в його ще до снідання. Проминула кілька перших дворів і спинилася перед великою, на дві половині, новою хатою, з двором, забудованим по хазяйському зробленими повіткою, возівнею й хлівами. Серед двору стояв запряжений кінь.

— Мабуть заможний господар живе, — подумала дівчина. — Зайду до його.

Несміливо вступила в двір, і саме в ту мить з хати вийшов господар, кремезний, прдсивий чоловік з короткою підстриженою шпичакуватою бородою, з кудлатими бровами. Лагодився сідати їхати на поле і вздрів Левантину.

— А чого тобі, дівчино?

Вона низенько вклонилася, здоровкаючися, і тремтячим голосом сказала:

— Роботи шукаю.. Чи не треба вам наймички?

— Роботи? А звідкіля ти? — спитав господар, позираючи на неї неймовірними очима з під кудлатих брів.

— З Диблів.

— А чия ж ти? — і так він випитував про все в Левантини, розпитався й про те — через що кинула хазяїв. Вона сказала, що занедужала, а тим часом хазяї взяли іншу наймичку. Хазяїн ще подивився на її білет, — видимо письменний був, — вернув його, а тоді сказав:

— То що, зоставайсь хоч і в нас. Роботи тепер багато.. Дам тобі три карбованці на місяць.

— Дядьку, а тепер же дорожче роблють, — насмідилась озватися дівчина.

— Може де й роблють, дак піди ще пошукай — поки його знайдеш тієї дорожчої ціни! А тут робота готова

Подумала Левантина: і справді — поки ще його знайдеш! Може довго ще попоходиш! Згодилась.

— Іди ж у хату та снідай та й поїдемо зараз на поле!

Пішла Левантина в хату. Немолода жінка поралась там.

— Оце, стара, несподівано Бог послав наймичку, — озвався до неї хазяїн. — Давай їй снідати та візьму її на поле.

Хазяйка привітала її ласкаво, посадила снідати.

Потім поїхали на поле..

І не счулася Левантина, як проминув місяць на роботі в Бовкунів (так звалися ці люде). Праця була тяжка, як звичайно по селах у жнива, та Левантина хоч і була

собі утла й тендітна, але не боялася ніякої праці. Хазяї й хазяйські сини й дочка, бачучи, що вона добра робітниця, а дівчина звичайна й соромляжа, були до неї добрі. А що за працею не геть було коли й думати про щось инше, окрім роботи, то Левантіна таки трохи заспокоїлася й на серці, — не так неспаче стали їй дошкуляти оті кляті думки про минулі лиха та зла. Про подію у Чорному яру і про все, що потім у Диблях сталося, вона нічого не знала — це зробилося вже після неї. Тут цього нічого не було чути. Левантіна думала, що й довго житиме в Бовкунів, але помилилась.

Одного разу, як усі сиділи за сніданням, рипнули двері, і в хату ввійшла якась дівчина:

— Здорові були! Ось і я вернулась.

— Ге, Параска! — зраділи хазяї.

Виявилось, що тая Параска, це — Бовкунова наймичка. Занедужала в неї мати, дак вона й пішла на який час додому, а тепер мати подужчала, то вона й назад.

Левантіна зоставалася ні в сих, ні в тих, бо господарі знову брали Параску. Вона не вдержалась:

— Чом же ви, дядьку, не сказали, що у вас наймичка є? Може б я тоді у вас і не стала, а де-инде шукала служби.

— Еге, дівчино! Того ж я й не казав, що ти тоді не стала б, а мені, — сама бачиш, — рук було треба, аж кричало, — по щирости відказав Бовкун. — Та не журись! Я оце завтра їду в город, а в мене там є родич, брат у перших, бакалією торгує... Я оце як

був у його, дак він мені казав, що йому треба наймички. Ідьмо завтра в город, то я тебе одвезу до його: може він не знайшов іще дівки, то тебе візьме. А не візьме він, то візьме хто инший,—у городі людей багато.

Чи в город, то й у город!—подумала собі Левантина. Вона там зроду не була, дак їй трохи страшно було туди їхати, але ж там був заробіток, а тут уже відбули жнива, то не дуже треба найманих рук. Вранці поїхала з Бовкуном у город.

Чомусь той город здався їй не таким пишним, як вона думала. Такі будинки вона бачила і в панів у своєму селі тільки що тут їх було дуже багато: дерев'яних, кам'яних, сірих, білих, жовтих . так і мигтять ув очу... Та все один до одного попритулювані—ні гордів, ні сажків. По вулицях сновигають салдати та пани, лаються якісь москалі; віз торохтить по камінні та підкидає на ямках—аж не всидиш. Не подобалося те все Левантині.

— Тпру!—припинив Бовкун коні.

Стали біля невеличкої крамниці.

— А ну злазь, Левантино, бо оце вже ми й приїхали.

Бовкун прив'язав коня до лихтарного стовпа і вдвох увійшли в крамницю.

Крамниця була підхожа до тієї, що Левантина бачила і в себе на селі, тільки більша. По їй крутився хазяїн, Степан Іванович Квасюк, чи то пақ—Квасюков.—це вже так він себе тепер звав. Чорнявий, з банькатими очима, з підстриженою по городянському борідкою, не дуже гарний з себе, та їй не поганий.

— Здоров був, Степане Івановичу!— привітався гість.

— А, здрастуйте, здрастуйте, Платоне Григоровичу! Заїздить же в двір,—чого ви на вулиці стали?—запрохував хазяїн.

— Нема коли, треба на базарь поспішатися,—відказав Бовкун.—А ось я, коли хочете, дівчину вам привіз. Чи може вже наняли собі?

— Ні, ні, ще.

— Дак оця хоче у вас стати. Служила в мене місяць,—добра робітниця. Я їй далі б залишив та не можна,—і він почав розказувати, через віщо мусив Левантину відіслати. А Квасюк тим часом поглядав на неї своїми банькатими очима, і Левантині чомусь не подобався той погляд.

— А яку ціну візьмеш, дівчино?—спитав він.

— Три з половиною на місяць,—несміливо сказала Левантина.

В городі жили по чотирі та по п'ять карбованців, але Квасюк побачив, що Левантина того не знає, і сказав, що більш як три карбованці не дасть, та ще щоб вона й на своїй одежі була. Левантина не довго думала й поєдналась. Квасюк забрав у неї паспорт і одвів її в кухню до своєї жінки.

Квасючка, висока й худа жінка, дуже старіша за свого чоловіка, глянула такими сердитими очима на Левантину, так до неї озвалась, що в тієї аж у душі похололо.

— Боже мій—думала вона.—Які ж тут непривітні люде! Як я тут житиму?

Хазяйка зараз же поставила її за роботу до печі. Кільки разів наляяла, що селючка

і нічого не тямить, хоч Левантина робила все, як треба. Левантина їй не подобалася, бо була молода й гарна. Квасюк був на десять років молодчий за жінку і оженився з нею через гроші. Ті гроші він давно забрав собі до рук, завів на їх цю крамницю, а жінкою почав поштурхувати. Вона йому вже наприкрилася, бо була стара й негарна. Як він наймав молоду наймичку, то Квасючка лютувала і силкувалася витришкати її геть усякими причепками та знущанням. Воліла б старих найминок, бо до тих цей клятий бабій не в'яз би. Але Квасюк проганяв старих так саме, як вона молодих. І через те в їх у хаті завсігди кипіло, як у казані.

Того ж вечора вона сказала чоловікові, що Левантина селючка, нічого не тямить, то вона її відішле. Але Квасюк знав уже, через що це.

— Не вередуї! — крикнув. — Через тебе наймички не вдержиш. Що-місяця нова. Одішлеш цю — зостанешся зовсім без наймички, бо ніякої тоді не найму.

— Про мене краще без наймички, ніж із такою, як ця! — кричала розлютована Квасючка, бо в їх ще ні одної наймички не було такої чепурної, як Левантина.

— Та мені байдуже до тебе, — чорт тебе бери, хоч би й сама все робила — як кобила здорова! Дак же не поробиш усього сама, то мені через твої вереди кумерції вред буде.

— Кумерції вред! Як раз тобі кумерція в голові! Знаю, чого треба! Дак я за тобою і вночі слідком ходитиму.

Двоє дітей — хлопець шести років і дів-

чина семи—попрокидалися і слухали сварку, слухали не вперше. Не зважаючи на їх, Квасючка кричала:

— Я тебе вночі з постелі не пущу! Не думай, що тобі пособиться, коли ти її зоставиш.

— Тю на тебе, скажену! Я тобі кажу: одправиш цю дівчину, я її знову—тобі на злість—ізнайду, а тебе з хаги вижену,—йди геть ік твоєму дурному батькові, що пустив на світ таку пришедепувату дочку!

Квасючка замовкла, пам'ятаючи, що вже одного разу чоловік її вигнав був, а батько не дуже привітав, то їй довелося вертатися додому й коритися чоловікові. Вона знишкла, але наважилась так дошкуляти Левантину, щоб та, не витерпівши, сама втекла.

І справді дошкуляла. Левантині про-світку не було за роботою, за лайкою та за шгурханцями. Сердита Стручиха була така добра проти цієї худої, як суха тараня, носатої, рудої крамарки, распаленої заздрістю й невірою до чоловіка. Левантина мусила вставати вдосвіта, як ще темно було, а лягала о-півночі, — і увесь день на робсті. І що ні зробить, як ні ступить — усе було не так, усе не до ладу, за все гримання, а то й шгурханець межі плечі. Квасюк же був до неї добрий і, як не було жінки, то все так поглядав на неї, як кіт на сало. Левантині від того погляду ставало так моторошно, що вона годі бажала, щоб швидче повернулася Квасючка з своєю лайкою. Вона сидкувалася не стріватися з ним на самоті, а він робився до неї ласкавіший та ласка-

віший і нишком силоміць пхав їй у руки кілька разів цукерки з крамниці. Левантина любила ласощі, але ті цукерки було їй чогось гидко їсти і вона віддавала їх дітям, або викидала. А одного разу хотів подарувати їй гарну червону стрічку. Вона не взяла і втекла від його.

Проминув місяць. Левантина стомилася так, що наважилася кинути службу і сказала про це хазяїнові. Той здивувався:

— Чого? через що?

Вона почала казати, що дуже важко жити, що ніколи спочинку нема, сама лайка, а то й бійка. Але Квасюк ніяк не хотів її пускати.

— І не вигадуй! і не видумлуй! Що це ти? Яке ж ти маєш право кинути мене без наймички? Мусиш бути, аж поки я нову знайду. А що тобі важко, дак цього більше не буде.

Мусила Левантина зостатися, і справді їй покращало: хазяйка вже не годувала її потилишниками і менше лаяла, хоч позирала на неї ще лютішими очима, бо як заварився з нею чоловік за Левантину, то аж попобив її.

Але сам Квасюк почав чеплятися дужче. Скоро Квасючка одвихнеться з дому, він зараз посадить дітей у крамниці, а сам до неї та й починає підлабузнюватись. Одного разу хотів обняти, дак вона йому такого стусана дала, що аж поточився.

— Оце, яка сердита!—каже, немов ласкавенько, а в самого банькати очі так і занялися.

— Не в'язніть, дядьку!—закричала Ле-

вантина—бо їй-бо втечу!

— Дурна ти!—відказав Квасюк, знов підходячи до неї та заступаючи їй дорогу так, що вона опинилась аж у кутку біля печі.—Чого тобі тікати? Не будь така сердита до мене, то я тебе как куколку наряджу, а хазяйка не посміє й слова тобі сказати. Любить буду так, що аж!..—І його нахабні очі зажеврили, впиваючися в неї.

— Не займайте мене, бо кричатиму!

— Пустяки! Разві я звер якої, чи що, щоб од мене кричать! Та я й займаю тебе не буду, коли ти не хочеш. Я до тебе дойду, то й ти будь до мене добра.

Левантина почала совати рогацем печі, а він тим часом ущипнув її за руку.

— От одійдіть, дядьку, бо їй-бо очі рогацем так і дам!—скрикнула вже зовсім сердито Левантина.

— А я рогац у тебе одніму, а тог тебе поцілую.

— У вас є жінка,—її й цілуйте, а мене!

— Стану я таку погану цілувати!

— А нащо брали?

— Бо глупої тогда був.

— Ну, то будьте ж тепер розумні не в'язніть до мене!

У другій хаті почулася Квасючка хода, Квасюк зник з кухні в двір.

Прийде Левантина в крамницю чого узяти в хазяйство,—він їй знов те спів. Вона вже була рада, що Квасючка не пускала її до крамниці, а сама туди ходила. Та те мало помагало, бо він завсігди та прирозуміє, щоб де саму її застукати.

— Дядьку,—казала Левантина, —коли ви до мене чепляєтесь, то давайте мені рощот!

— Не дам.

— То я втечу, — хай вам і гроші зостаються.

— Не втечеш, потому що в меня твой паспорт, а без паспорта тебе в одну мипуту в поліцію заберуть.

Левантина бачила, що вона в неволі, все думала, як би з сієї неволі визволитися, і не могла нічого вигадати.

II.

Як хазяїн виходив чого з крамниці, то замісто його сиділа хазяйка, а як і хазяйки не було, або було їй ніколи, то, на другий місяць служби Левантининої, Квасюк став посилати туди Левантину. Замкне шухляду з грішми та й посадить дівчину, поки сам увійде. Згодом, привчившись, вона було часом дещо й продасть иноді—таке, що йому ціну знає.

Одного разу вона сиділа отак у крамниці, коли ввійшло щось. Був осінній хмарний вечір, а скупі Квасюки шкодували рано світити,—у крамниці було поночі, і Левантина тільки й побачила високу постать якогось чоловіка в пальті.

— А дайте чвертку табаку!—попрохав покупець.

Левантина здригнулася вся, всією своєю істотою.

Перед нею стояв Роман.

І він пізнав її і спинився здивований,

навіть уражений, не знаючи, що казати. Та швидко схаменувся.

— Левантина!.. Штука! Каким таким образом тут очутилась?

Вона стояла перед ним нерухома і щось не давало їй дихати, не давало говорити.

— Служиш тут, чи как?

— Служу...—ледві вимовила вона, і в цю мить увійшов Квасюк.

Роман зараз же кинув розмовляти з Левантиною, і вона пішла з крамниці. Але Квасюк, увіходячи, дочувся, як вони розмовляли, покликав згодом Левантину і почав її допитуватися—хто цей парубок і через що вона його знає. Вона сказала, що з одного з них села.

Здавалася зовсім спокійною, хоч уся холола. Дождала ночі як Бога щоб зостатися самій. Зосталася, та не полекшало. Не могла заснути. Все минуле, все тяжке й болюче встало, ожило новим життям і пекло її, мордувало.

Присягання, божіння, і тоді зрада й ганьба, неслава, сором!.. А він живе тут, нікуди не поїхав, гарно вбраний... живе добре мабуть... і покинув її, забув, мов то не він присягався, не він занастив її життя!..

Нащо доля знову їм зустрітися судила? Краще б вона його не бачила, не чула про його нічого,—тоді б вона думала, що може він умер, або живе десь далеко, у злиднях, у горі й нічим не може їй допомогти. Тоді б їй було лекше. А тепер!..

Пекучий жаль обнімав її за молодим

занапащеним життям... жаль на себе й на його... зрадника!..

Самий жаль на його. Як би вона могла його клясти, може б їй було легше. Але вона не могла.

Вона казала собі, що не любить його більше після того, як він так із нею зробив, але зла, зненависти не було в неї до його.

А ті згадки, ті прокляті згадки минулого, недовгого і так страшно розбитого щастя! Це ж усе минуло, його немає й не буде вже ніколи.. На віщо ж їй згадується, як його очі зазирали їй у вічі при місяшному сяєві?.. бачить той погляд.. чує його палкі уста на своїх устах... і як його дужі руки, обнявши її, забравши її всю, цілком, пригортають так могуче і так болюче-солодко!..

Безпідприємна кидалася по ліжку, сон утік од неї далеко, зляканий палкими неспокоїними образами... образи минулого щастя мішалися з образами перебутої ганьби й сорому... ішли один за одним, як хвилі в річці, і не було в неї сили припинити їх, прогнати від себе і хоч на мить угамувати цю муку.

І довго це діялось...

Крізь маленьке віконце вже починало сіріти першим уранішнім світом. Чувти було, як хтось уже проїхав улицею, а Левантіна ще не спала, знеможена без краю своїми думками. Лежала, заплющивши очі, а його очі стояли перед нею і дивились, дивились на неї.. пильно, нерухомо... такі великі.. аж горять на чорному Романовому обличчі.. Яке воно страшне стало!.. А очі все біль-

шають і все наближаються і печуть її, печуть!.. Хоче скрикнути—не може, хоче ворухнутися—не здуває. А вони все печуть аж у саме серце, аж у саму середину серця, і його страшна рука, чорна така, як і обличчя, бере її бідне серце і стискає дуже, і хоче вирвати з грудей.

Крикнувши, зірвалася на рівні ноги і стала серед хати, вся тремтючи.

То був сон, що на мить одну до неї злетів, але який же страшний сон!..

Стояла і тремтіла.

— Левантино! чого висипляєшся? На базарь треба!—озвалася з другої хати Квасючка.

Левантина схаменулася. Провела тремтячою рукою по чолу і стала вбіратися.

Убралася, взяла кошик і вийшла. На дворі вже було зовсім видко, скрізь ішли на базарь люде.

Ледві завернула за ріг своєї вулиці на другу, перед нею став Роман.

З несподіванки злякалася так, що аж спинилась, і на мить чорне обличчя з минулого сна промайнуло перед нею, та зараз же й зникло. бо живий Роман ні трохи не нагадував тієї страшної примари. Він стояв перед нею з білим викоханим обличчям, ще чепурнішим, ніж воно було на селі, і всміхався:

— Здорова була, Левантино!

Він видимо доживався на неї, стояв тут, поки вона вийде.

— Здоров...—одказала, не дивлючись на його.

— А шо, не думала, шо встретиш мене тут?

— Ні...

— Дак ти служиш у городі... Та чого ж ми стали? Іди, куди йдеш, а я немножко пройду з тобою... Дак давно служиш?

— Третій місяць...

Вона відказувала тихо, спустивши очі додолу, йдучи з їм поруч.

— Штука! Зроду не думав!.. Каким же це ти образом попала сюди?

Він ще питається!..

Але перемогла себе і відповіла, силкуючися говорити спокійно:

— Як умерла... наша дочка... то я й не схотіла вже зостатися в своєму селі.. і пішла по наймах...

— Дак дочка була... вмерла!..—сказав Роман, трохи помовчавши.—Ну, царство їй небесне!.. Ето вона й харашо зделала, шо вмерла.

— Нащо ти так кажеш, Романе?

— А разлі б лучче було, как би вона зав'язала тобі світ?

— Не вона мені зав'язала світ, а... мій дурний розум та... ти, Романе...

— А ти не нападайсь на мене! Разлі я про тебе не думал? Скольки раз! Може б полетев до тебе, дак чого лететь? Случалось по скольки день голодному ходить... Шо я тебе—голодувать позвав би? А квартира була така—сад на ноч, а на день—базарь та вулиця. Куди б же я тебе брав? Тольки недавнечко Бог дал службу таку—сяку знайти; думал—розживусь немножко, а тогда вже й до тебе весть подам, щоб

приходила.

— Невже ти думав мене кликати?— спиталася Левантина і радіючи, і віри не ймучи.

— Ну, оттак! А то ж как? Разлі ти думаеш —я какой?

І він почав їй розказувати, що він за нею журився, та як він шукав роботи та бідував, і скрізь прибільшував своє лихо та ростягав його на довший час.

— А я Боже ж тебе дожидала на Різдво!

— Ну й чудная ти! Как же б я до тебе прийшов, когда меня дома вором об'явили?

— Дақ хоч би звісточку подав—де й що ти, щоб я хоч знала.

— Ну й чудная ти! Ну й какую б же я подав звісточку? Що голодний та холодний? Не стоїть того дела! Та йтак сказати: не хотел озиваться, щоб Денис та волосні не довідались, де я: вони б же мене тогда січас у холодну запакували, а то й у тюрюгу. Разлі ж я дурної, щоб в огонь самому лезть?

Левантині все, що він казав, здавалося правдою. Та тільки гірко, що воно так усе зробилося.

— А шо ж ти тепер робиш, Романе?— спиталася вона.

Роман загомнів швидко, мов поспішаючися мерщій проминути це питання.

— Вот видиш, я тут на службі служу... Тут, знаєш, есть такой лісной склад, дақ я там.. за прикащика.. Не очень щоб прекрасно йжить—ну та живйом как-небудь.

Цю казку він усім розказував, хто не

знав його.

— Огут недалечко й живу,—у Рівчак-ках... Приходь когдa небудь.

Левантина махнула рукою. Минулося! Буде вже й того, що зазнала.

Він почав упевняти, що зовсім лиха їй не хотів, що робив з нею по щирости. Говорив ласкаво, прихильно, і Левантині здавалося, що перед нею оживав той давній Роман, якого вона так кохала.

А він усе прохав прийти до його.

Що він вигадує? Хиба вона яка, щоб до парубка в хату йти? Та й коли б вона йшла? Їй провітлої години нема за роботою.

Але він не покидав свого. Коли до його прийти не хоче, то нехай випроситься в хазяйки в неділю. Вони пішли б удвох на прохідку,—от хоч би в городський сад... Він їй так багато має розказати. Вона його робить винним, а він не винен,—треба ж йому виправитися... бо він її любить і не хоче, щоб вона так про його думала.

Вона мов того не чула.

— Куди це ми зайшли? От я за балачками, замісто базарю, Бог зна куди пішла.

— Поспееш іщо на базарь!

— Не можна,—хазяйка лягатиме.

Вони повернули до базарю, і він ще трохи її провів, усе просюючи вийти. Наприкінці сказав, що в неділю ввечері, годин у п'ять, дождатиметься її коло воріт у городський сад, і з тим пішов.

Вона не відказала йому нічого. Але весь тиждень думала про це. Піти, чи не піти? Після всього, що він їй заподіяв? І чого? Він кликав її, але ні словом не озвав-

ся—що тепер думає робити. І чого ж вона піде?

Чудна вона. Стрілася з ним раз навулиці на якусь там часинку і хоче, щоб уже все зробилося. Може ж він на те й кличе її, щоб це все розказати та порадитись, як зробити.

Думки хилилися туди й сюди. Не знала, на чому стати, і рада була, думаючи, що однак хазяйка її не пустить. Та зовсім несподівано сталося інакше. У суботу приїхав з свого хутора хазяйчин батько і забрав дочку до себе та й надовго: її мати занедужала.

У неділю Левантина не мала за думками спокою з самісінького ранку. Проситися, чи не проситися в хазяїна? Цей певне пустить. Ні, мабуть не треба. Коли Роман не зводить, а справді по ширости хоче що зробити, то зробить, а їй нема чого назустріч йому бігти.

Може й так, а може й не так. Як тепер вона не вийде, він подумає, що вона й зовсім одкинулась од його, та й облишить усе. І впустить вона з рук те, що могла б мати.

Таки надумала: Вийду, чи не вийду до його, а попросясь у хазяїна.—І справді попросилася погуляти, подавши ввечері самуварь. Квасюк, бажаючи придобритися до неї, зараз же пустив, тільки наказав недовго ходити.

Принявши самуварь, Левантина вбралася в що було краще та й пішла з дому. Вийшла на вулицю, а все з тою дум-

кою, що може вийде до його в сад, а може й ні.

Помалу йшла вулицями, не дуже й дивлючись, куди йде, і опинилась перед мережчатою брамою великого саду.

У саду нікого не було. Почалася вже осінь, накрапали часом дощі, і городяне кинули ходити в цей сад, що розрісся аж на краю города, а товклися по посипаних піском стежках бульвару в середині міста. Не було нікого й сьогодні, хоч на дворі була й година.

Перед Левантиною лежала стежка, що вганялася в гліб гаю з гарних великих дерев. Постояла трохи і пішла нею.

І відразу голос знайомий промовив над ухом:

— Спасибі, серденько, що прийшла!

Він уже йшов біля неї, вийшовши з маленької стежечки збоку. Обвив їй стан рукою, але вона тихо визволилася з тих обіймів, і вони пішли поруч під рясним верхівіттям старих високих дерев. На дворі вже смеркалося, і на стежці було темно.

Дійшли до якоїсь будівлі.

— Отут я ночував, как не було деньог на ночлежний, — показав на будівлю Роман.

— Бідненький! — промовила Левантина і схотіла подивитися в середину.

Роман одігнув гвіздок той, що їм забито було дверці, і вони ввійшли в порожній партер. Перед Левантиною ледві мріли в темряві стіни, а там, у тій чорній пащі, де була сцена, якісь стовпи... Вони підійшли ближче до місця, де був оркестр; хода їх гучно озивалася по дощаному помосту, ко-

тилася луною туди, в темряву, і щось там затріщало,—мабуть двері зарипіли..

— Ух, як страшно! — скрикнула Левантіна і несамохіть притулилась до Романа.

Він знову хотів її обняти, але вона зараз же повернулася й вибігла з театру.

— Боже!.. І як тобі не страшно було тут ночувати! — промовила вона, йдучи з їм далі стежкою.—Я б зроду не пішла сюди,—краще б на вулиці!

— На вулиці поліція не дозволить,—нада ховаться туди, куди вона не загляда.

І він знову почав розказувати про своє минуле життя в городі, багато прибрихуючи, казав, що він її любить і ніколи не покидав любити. Вона слухала те, їй згадувалось, як він покинув її на поталу, на глум людям, але вона зараз же проганяла від себе ці згадки, і вони зникали, а вона впивалася його солодкими словами... Він малював їй краще життя. Казав, що незабаром хазяїн дасть йому кращу посаду, він одбіратиме аж триста рублів на рік, і тоді вони могли б жити вкупі.

Левантіні здавалося, що вони могли б жити вкупі й тепер, або хоч звінчатися й тепер, але вона це тільки подумала, а чомусь не сказала..

В саду було таємничо й тихо, високе склепіння з віт схилилося над їми так захисто-прихильно, і вони були тільки вдвох, і вона так хотіла йому вірити. І сама не помітила, як його рука обняла її стан, і дівчина вже не пручалася. Вони йшли, близько-близько притулившись одне до одного. Якось солодка знемога починала опанову

вати її всю від цього доторкання, від його ласкавого голосу... І його губи нахилились їй до уст і, заплющивши очі, вона відповідала йому на поцілунок..

І відразу розгорнулися вгорі віти, і темне, поважне, високе небо глянуло на їх своїми очима-зорями. І цей погляд мов одразу розігнав Левантинини мари. Вона вирвалася од Романа, відскочила і, простягнувши поперед себе руки, мов хотіла від його оборонитись, скрикнула:

— Ні, Романе, ні! Не займай мене!.. Не хочу!.. Зроду не хочу!..

Вона вся тремтіла. Ще раз сказала:— „Не хочу! — і пішла швидко, мало не побігла, назад, мов боячись його, мов утікаючи від його. Він поспішався слідком за нею, кажучи, що вона дурна, що нема чого боятися. Але вона йшла хутко, нічого не кажучи, не дивлючись на його.

Незабаром вийшли з саду. Левантина мов заспокоїлася, пішла тихше. Роман почав говорити про инше, розказував дівчині, що він був у театрі, і як там гарно, і що то театр. Вона спершу тільки слухала його, потім почала й розпитуватися, зацікавившись. Про те, що було в саду, вже більше не згадували.

Він повів її додому иншими вулицями, не тудою, кудою вона йшла. Як проходили проз один двір, він показав на невеличку хатку:

— Отут я живу.

Левантина нічого не сказала, тільки швидче пішла далі, мов боялася, щоб він не повів її до себе. Як вийшла на свою вулицю,

цю, попрохала його не йти вже за нею і швидко дійшла додому.

Вертаючися Роман од неї, сердився, що йому так не щастило. Але це ще більше розпалювало його. Він зовсім не сподівався що Левантика буде така вперта. Думав, що як у городі, сама собі, то ще краще... Бери, каже, та вінчайсь.. Туди кь чортам! Саме тепер йому женитись та дітей заводити!

Але нехай не бришкає! Його рук не мине.

І він почав учащати в крамницю—чи не побачить Левантини. Але Квасюк помітив, що цей парубок не дурно зробився охочий у його купувати, і не став зовсім покидати в крамниці Левантини. Роман почав тоді стерегти дівчину на вулиці в той час, як вона мала йти на базарь. Вона знала це і боялась тих зустрічів, та разом і бажала їх. Перш, ніж вийти з хвіртки, страхаючись позирала, чи нема де Романа, обходила іншими вулицями, а не стрівши його, почувалась так, мов її надія одурила... І сама гнівалася на себе за те почування..

Але іноді йому щастило переняти її. Тоді він проводив її до базарю, силкуючися спершу завести дівчину на які інші вулиці, щоб довше ходити. І все так гарно до неї говорив і прохав вийти...

Як би вона не бачила його, то їй би лекше було, вона б його потроху забувала. Але оці зустрічі, оці втікання від зустріч і жаль за їми, оці розмови й думки, думки про його та про його слова—не давали їй спокою.

Лихо було Левантині з Романом, а ще

гірше з Квасюком. За ним не було їй просвітку. Відколи Квасючка поїхала—в'яз до неї, як шевська смола, ліз обнімати й цілувати її. Вона звичайно штовхала його, втікала з хати й сідала на дворі, аж поки він ішов знову до своєї бакалії. Добре хоч те, що не міг довго сидіти в хаті.

Уночі вона заціпала на заціпку двері з кухні в світлиці. Але одного разу прокинулася, почувши біля себе когось. Схопилася з просоння як божевільна.

— Не пужайсь! не пужайсь! ето я...— озвався знайомий гидкий їй голос, і вона почула на собі його руку. Зірвалася з лави та—з хати! Перебігла двір і заховалась аж у другому кінці його за сажнями дров.

Була боса, в самій сорочці та в лихенькій спідничині.

Вона сиділа там довго, тремтючи зо страху й холоду, цокотючи зубами, сиділа, аж поки подубіли з холоду ноги, і всю її мов тряся трусила. Тоді догадалася злізти на горище над кінницею і закопатися в сіно. Там зогрілася і, дрімаючи та прокидаючись, пролежала до ранку.

Уранці, тільки рипнула дверима в кухню, Квасюк зараз же й вийшов з другої хати.

— Где ето ти бродяжиш по ночах? Давно нада по хазяйству пораться, а вона біга.

Так говорив, мов би сам нічого й не зробив, а вона була винна. Не стала з ним сперечатися, тільки сказала:

— Оддайте мені пашпорт та зароблені гроші, то я піду від вас.

Він зареготався.

— Иш, какая умниця! Хазяйка з дому, а вона будеть рощигуваться, без роботниці хазяйстве покидаты! Дав би я їй деньги й пашпорт! Нічого не дам! Хочеш ітить—іди така, какая есть, то посидиш у поліції, та по етапу додому пошлють.

Левантина боялась поліції та етапу. Вона згадувала, як одну з їх села дівчину приведено додому етапом. Боже, якого сорома було! А скільки назнущались з бідолашною в поліції.

— А шо? вже й спужалась?—казав далі Квасюк.—Ну, еслі ти така ніжна, то я тебе больше й не займу. Живи себе,—я до тебе й не торкнуса.

І почав божиться й присягаться, що че займатиме. Вона не знала, чи вірити йому, чи ні. Як би не той пашпорт та гроші, то зараз би втекла. А так—що вона робитиме?

Зважилася зостатися, але того ж дня купила за свої гроші кільця до дверей і замок, бо заціпку можно було відкинути з Квасюкової хати в щілину. Прикрутила кільця і замикала на ніч двері, але не могла спокійно спати. Раз-у-раз прокидалася, бо їй усе марилося, що хтось увіходить до неї.

Стрівшися Левантина з Романом, похвалилася, що їй погано жити, що хазяїн до неї в'язне.

— Дақ шо? Бросай тут та ставай на другую службу!—порадив той.

— Як же я кину, коли він ні пашпорта, ні грашей не віддає?

— Скверная штука: без пашпорта ніхто не прийметь.. Ну, а ти таки бросай та й переходь до мене жить. А тим часом пожа-

леємось у поліцію, що вон пашпорта не оддають. Поки пашпорта получиш та службу найдеш, то живи в меня.

Левантина не приставала на це і все думала, що його робити. Правда, ось уже кілька день хазяїн її не займає, але хто його зна, як воно далі буде.

І справді, далі не було нічого гарного. Квасюк нишком висмикнув з дверей кільце і знову його застромив,—аби держалося. Левантина не помітила цього.

Вночі він попхнув двері, кільце вискочило, і він увійшов у кухню. Левантина почула це вже тоді, як він обхопив її рками. Вона скрикнула, прокинувшись, і схопилася, але він зараз же знову звалив її на ліжку. Вона почала відбиватися з усієї сили, але тієї сили було мало, щоб подужати здорового чоловіка. Вона вже знемогала в останній боротьбі. Його гидка пика лежала їй на обличчі. Сама не знаючи як, ухопила його зубами за щоку і стиснула зуби так дуже, що він скрикнув з болю і розняв руки. Вона відпхнула його і чула, як він упав додолу, загрюкотівши. За мить вона вже була на дворі. Страх так опанував її, що вона вибігла з двору на вулицю і тільки там пішла тихше.

Ішла вулицею і вся трусилася з страху, з турботи, з холоду. Після першого випадку з Квасюком вона спала завсігди вбранна, але була боса, і холод дошкуляв їй у ноги. Пішла швидче вулицями без ніякої мети, не знаючи, що робити. Було вже нерано. На порожніх півтемних вулицях догоряли лихтарі, ледві блимаючи. Де-не-де блу-

калі стукачі, розганяли свій сон, калатаючи в калаташку; а деякі вже спали, прихилившись до дверей на якому рундучку.

Левантина йшла, все йшла вулиця за вулицею, без ніякої мети, аби не стояти, аби йти. Ходила так дого, аж поки втомилася і сіла на ослінчику під чиймись ворітьми, підобгавши під себе задубілі з холоду ноги. Не довго посиділа, бо зараз же стукач прогнав її звідти.

— Іди, йди! Багато тут таких шляється! Не огинайся, бо свисну, то прибіжить городовий, — забере в поліцію.

Левантина пішла далі. Перейшла кільки кварталів і знову притулилась уже на рундучку. Тут посиділа трохи довше, бо стукач з цього кварталу десь заснув. Але нарешті таки прогнав, ще й вилаяв погано. Ходила тоді знову з вулиці в вулицю, аби якось доблукати до світу. Хоч не знала, що вона мусить робити й світом.

Вернутися до Квасюка? Але тільки подумала про це, то всю її почало трусити. Краще з голоду вмерти, замерзнути, ніж од його пропасти!.. Піти зранку ж найматися, стати на точку? Хто ж її там візьме босу й простоволосу, ще й безпапшортну? Вернутися додому в своє село? Але туди її так само не наверхало, як і до Квасюка. Та поки вона дійде, то й задубіє на дорозі.

Думки мучили її так саме, як холод та втома. Вона вже кільки ніч спала дуже по-троху і тепер почувала, що сон так і хиляє її: — от-от упаде й засне на вулиці. З усієї сили бадьорила сама себе і все йшла, йшла..
Все вулиці, вулиці, вулиці... Мертві вулиці

ці... Такі чужі, як і люде... Ні душечки рідної!..

Яка самотна, яка покинута... На всьому світі. .

Без помочі, без надії. . Хоч би куточок теплий!.. Хоч би людина добра!.. Тільки вулиці темні, холодні і щось торохтить-торохтить-торохтить... .

Спіткнулася і трохи не впала. Вона спала, йдучи. Не спала, а так — голова туманіє... Люде їдуть з сіл на базарь—торохтять. Уже починає свігати.

Хоч би де прихилитись! Куди вона йде?.. Ох, як тяжко,—все тіло болить!... І душа... Хоч би і вмерти. . Хоч з мосту та в воду—он з того мосту...

Зійшла на його, перекинулась через поручата. Дивилася вниз.

Сіра, нечиста вода пливла лінниво, заспано під уранішнім туманом.. Така холодна, негарна... Далі, далі!..

Зовсім уже видко, по городу метушаться люде. Де це вона? Неначе вона тут була, а не пізнає. . Стала й дивилася. Хатки й поганенькі обшарпані будиночки тислися в яру по під глинястою кручею. Згадала: Рівчаки...Ті, де Роман... Чи не його це й хата?..

Тепло у його в хаті... Піти б туди, бо там тепло... І заснути можна...

Хитаючися перейшла двір і пішла в хату.

III.

Романові з товариством останніми часами не щастило. Пішли вони в Диблі і зовсім уже налагодилися вивести пару добрих коней. Коли тут нечиста нагнала гурт

п'яних перезв'ян, і вся справа ляснула. Аж до світу куйовдилася перезва на тій вулиці, де були коні, і на ближчих, а товариші му-сили сидіти, притаївшись в суточках. Добре потрусилися, боячися, що їх там побачуть, а вже як би побачили п'яні чоловіки, то певне, що живьми не пустили б. Ледві пощастило помалу-малу вибратися звідти та винести цілу душу.

Після цього, трохи згодом, Левдик з двома хлопцями подався в Ріпак, і їм дуже добре пощастило вивести троє коней. Але зараз же за селом норовиста коняка скинула Лукаша і втекла в поле. Мусив він плуганитися в город пішки, а ті двоє поїхали, щоб одвести коней до Гапона. Та їм на лихо на дворі був туман такий густий, що вони зблукалися, проблукали всю ніч, не потрапили до Гапона, а заїхали в Черноус і аж тоді схаменулися, як побачили перед собою хати. По вулиці вже вешталась люде, і зараз же їх припинили. Спершу чорновусци подумали, що це просто собі з якої слободи люде зблукалися, почали їх роспитувати—відкіля, та куди, та чого їдуть. Ті щось не так одказали, щось наплутали,— вони їх у волость, почали допитуватися, а ті ще більше плутали, і виявилось, що це коноводи. Бито їх дуже, а потім одвезено до тюрми.

Товариство не боялося, що вони викажуть на суді інших: то добрі хлопці і цього не зроблють. Але ж їх замкнуть найменше на рік до тюрми, а то так і зашлють, бо вони вже не вперше в суді, а товариство тоді втрачає двох добрячих робітників. А дру-

ге—здобич вискочила з рук іще раз.

Після цього отамав з Романом та з Лукашем знову подалися в Диблі, але й сього разу нещасливо: перешкодили стукачі, бо всю ніч ходили по вулицях, не даючи підступитися ні до одного двору. Бо хоч п'яні перезв'яне і не догледілись тоді коноводів, але потім удень люде побачили, що по горобах походжено, і ходило щось чуже. Догадалися, які то гості були, и додали варті.

І це вже так два місяці товариство сиділо без заробітку. Пооб'їдалися й пообнюсвалися так, що вже дали нікуди. Тільки Ярош жив, як поперед, бо він завжди пив потроху і не дуже шинкував грішми, як вони йому потрапляли до рук. Через те всі тепер до його приходили позичати грошей, і він помагав товаришам потроху. Саме за такою позичкою зайшли до його ввечері Патрокл Хвигуровський та похмурий Кучма. Сиділи, нарікаючи на лихі часи, коли почули, що хтось іще йде, і незабаром у хату вскочив новий гість—Лукаш.

Він був ще обідраніший, ніж поперед, а на довгих ногах не було чобіт: він уже давно їх пропив „з горя“ і тепер ходив так, що одна нога була в резиновій калоші, а друга обгорнена онучкою та ув'язана мотузком. Дарма що так, а був веселий, ускочивши, махав руками й вигукував:

— Здрастуйте вам! Чого киснете? Дела—первий сорт, — кричав він п'яним голосом і брязнув на стіл кількома срібними грошинами, що вони аж розкотилися по столу і дві впало додолу. Перелякана ди-

тина заплакала в колисці, і бліда й мовчазна Ярошиха нахилилась над нею, щось дитині шепочучи, голублючи її. А Лукаш став посеред хати з шапкою на потилиці, руки в боки і всміхався безглуздим п'яним усміхом.

Ярош із Кучмою глянули, дивуючись на його, а Патрокл Хвигуровський підняв ті монети, що попадали додолу.

— Чи ти ба! — скрикнув, — гляньте лиш: карбованець і три четвертаки! Де це ти добув, хлопче? Може в кого „загубив“?

— Овва! Как уже я, то й не можу добуть! Пальто первий сорт, а двері лакей не запер, а я пальто надел та й пошов на базар, как пан!

— Еге! Лукаш старовину згадав, свое давнє ремесло.

— А чим старе мое ремесло погане? — питав задерикувато Лукаш. — От ви з своїм новим без копейки сидите, а в мене бряжчать!

— Величається! — гарикнув похмурий Кучма. — Поцупив якесь дрантя та й радий. Чорт віть що!

— Чого ж воно — чорт віть що? — питав ображений Лукаш.

— А того, що чорт віть що та й годі! Наше діло старосвітське, вільне... Вивів коня, сів на його — як майнув полем степом... гей!.. А то лазь по вікнах та витягай манатки! Пху!..

Кучма плюнув і сердито одвернувся. Він був старий коновод і не любив лигатися з звичайними міськими злодіячками, що жили з дрібною крадіжки.

— Бросьте споритися — перепинив Ярош.—Єсли Лукашу щастя, то й гаразд.

— Нехай лиш становить могорича! — озвався Патрокл.

— За первий дорт! — крикнув Лукаш. Ухопив гроші й метнувся з хати.—В одну минуту!

— А стой, Лукаш!—гукнув йому навздогін Ярош.— Позови там по дорозі Романа!. Чусш? Должно не слишав,—подрав как самашедчий.. Ну, покудова нема Лукаша, то роскажи, Патрокле Степановичу, про Левдика!—звелів Ярош.—Видал ти Лазька?

Лазько—то був рештант, що ходив з тюрми на роботу в город, через його Левдик подавав про себе товаришам звістки.

— Бачив.. Я й забув пак росказати.. На бульварі він робив.. Пішов і я на бульвар: палічку в руки та й іду собі—от, кавалер на гуляння,—туди-сюди палічкою крутю.. А вони ямки там копають, дерево садити. Ну, я сів на ослоні зараз біля Лазька—одпочиваю б то. І він мене бачить, і я його бачу, та проклятий салдат стирчить.. А каніс пекельний! Хоч би тебе тричі Тартар поглотив!.. Однече дивлюсь—одходить, одходить салдат геть далі.. Тоді вже Лазько й сказав!.. Чепляються до Левдика не за самі Ріпаки, а ще й за Панасовку,—пам'ятаєте,—він тоді ходив? Дақ каже,—треба свідетеля.. що ту ніч він дома був.

— Та-ак!.. свідетеля.. Кого ж би то?..—замисливсь Ярош.

— Кого ж? Хведорченка! — порадив Кучма.

— А й правда! Дақ я завтра зайду до

Хведорченка, скажу, щоб готовий був до следователя йти, а Патрокл Степанович поїде уп'ять на бульвар та перекаже Лазьком.

— Гарзд!—одказав Хвигуровський.

Це була звичайна справа: коноводам, як вони потрапляли до тюрми, треба було таких свідків, щоб виправляли їх. Здебільшого їм щастило переказати товаришам, чого саме їм треба, а ті постачали свідків з своїх же людей.

Тим часом прийшов Лукаш з двома пляшками й з закускою, а за їм і Роман. Стіл заставили пляшками, чарками, тарілками, заложили всякою їжею. Патрокл, не гаючись, одігннув поламаною двоохзубою виделкою пляшку й налив. Почали пити й їсти.

Побачивши, скільки принесено горілки, Ярошева жінка подала мерщій на стіл усе, що треба, а сама, поки ті пили й закусували, нишком узяла дитину, вискочила з хати та й подалась до сусіди. Вона звичайно так робила, як Ярош гуляв. Він пив не часто, але під час великої гулянки бувало, що й добре випивав і тоді бив її й нівечив тяжко за те, що вона завсігди гребувала його ділом і товариством.

— А слыхали—вже Микита вийшов на волю?—спитав Роман.

— Хиба? Ні, не чув,—одмовив Патрокл.

— Вийшов?—спитав злісно Кучма.—Що ж, оце так йому й минеться?

— Не,—відказав Ярош,—так не минеться. Следуєть наказать. От зберемось гуртом та подумаем, що з ним делать.

Микита—це був теж коновод з їх товариства. Його піймано, суджено, і він виказав ще на кількох душ—ті й досі відбували кару в острозі. Звичайно коноводи не прощали такої зради.

— Треба так накарать,—говорив Кучма,—щоб уже більше не міг такого робити. А то тепер страху ніякого нема. У старовину не так було,—в старину строго було.

— Ну, а как же в старовину карали?—спитав Лукаш.

— А так!. Одного разу... давно було... год десять... Тоді в нас був отаманом Хоменко—от запальний був!. А гвіздо в нас було під Борзною. Дак один на суді й прошкодився так, що через його двох у Сібір заслали. Ну, ми подождали, поки він вийшов з острогу. Вийшов він і не подає знаку, а сам на Чернігів побрався. А отаман каже:—Невже ж оце він і втече наших рук? Не допустімо, хлопці.—Ну, зараз двоє й обізвалось: один та ще другий, молодий був хлопець Грицько... а здоровий був, як тур!..—Ми його, кажуть, приставимо.—І приставили!

— Та как же вони його приставили?

— А так, що на дорозі переняли. Переняли та назад руки скрутили та рота ганчіркою заткнули, та й ведуть... Довели до нашого ярка... був там у нас такий ярк, що ми в йому збіралися... Один же побіг товариство кликати, а Грицько берегти зостався.

— Зачим товариство?

— Щоб суд був... Не хотіли сами порядкувать... Ну, збігав... Мало не все това-

риство зібралось. Стали кружка, а його посередині... Одіткнули йому рота,—кажи, коли хочеш!.. А він стоїть проти місяця—білий, білий та труситься...

— Ну?

— Ну й присудили!—і Кучма вихилив чарку.

— Що ж йому зделали?

— Що зделали, те зделали, а тільки більше нікого не паскудив!. Як закопали на тому ж місці, то так і зогнив,—ніхто не шукав.. А хоч би й знайшли, то ніхто б не виказав, бо всі були хлопці добрі та й били всі... по черзі кожен брав кийок та й бив... щоб усім винним бути...

— І ви там були?—спитав Лукаш.

— Може був, а може й ні,—одказав Кучма, наливаючи нову чарку.—Так у старовину було! А тепер роспушта пішла, ніхто не шанується, ніхто чести не знає: виказав на товариша та й прав і ходить собі по волі, мов і нічого не зробив. Хіба що полюб'ють иноді, та й то не дуже...

— Ну, не очень то й тепер будем прощать...—стиха, але гостро промовив Ярош, і його холодні, злі очи блиснули.—

— Ні, що не кажи, а в старовину не так було!—знов правив своє Кучма.—Тоді ти знав, що ти в товаристві воїн і що всі за тебе як один стоять! По правді робили! А тепер такого вже нема.. І того не було, щоб коновод поганив руки палітом яким, або що. Тоді кожен знав—наше діло степ! Там ти собі вольний,—шукай вітра в полі! Та й коноводи які були! Хоменко, отаман, дак той раз за одну ніч сам вивів п'ятеро

коней!.. Ото люде!.. А тепер що? Пху!..
Дрібнодухи всі!..

Кучма вже здорово випив, а випивши, він завжди вихваляв старовину, що як добре тоді було, і лаяв молодих...

— Брехня!—гримнув кулаком по столу Патрокл, аж пляшки й чарки зазвеніли.— Брехня! Є й тепер такі коноводи—орли!

— А де ж ти їх бачив?—спитав, глузуючи, Кучма.

— Де? на Кубані!

— А хіба ти там був?

— О, стультус малоумний! Да ти спитайся—де я не був!

— А ну ж, ну, розкажіть про Кубань!—попрохав Роман.

— Слушайте! Почну аб ово, з початку. Ото як турнули мене з кондукторів, заходився я торгувати. Голки-шпильки, пундики-мундики, табачок-сіринчок ат, чорт, зна що! воно не підходить ні до мого імені, ні до моєї хвамілії, ні до мене самого. Бо ім'я в мене геройське, хвамілія--образець, та й сам я такий, що хоч зараз іди троянців воювать. А тут голки-шпильки!.. Чорт зна що! Ліквідація і аквавіта.

— Що, що?—питали Роман та Лукаш.

— Азінуси й стультуси! Те, що продав свою бакалію, а гроші з горя прогуляв. Ну, zostавсь у мене в кишені, якось завалаявся, карбованець. Подививсь я пайого: ге-ге, братіку, з тобою довго не проживеш! Ні, тісно тут жити!.. Махну на Кубанські степи! Хоч з черкесом буду биться,—усе лучче, ніж із п'яницями в трахтирі. Ну—йду до знакомого кондуктора:—пусти на Кубань! По-

садовив у кондукторську, а на другий поїзд другому кондукторові здав... От я вже й на Кубані...—Добра штука Кубань, да тільки біда, що й останнього карбованця в дорозі проїв. Нанявся до одного багатого папа, а в його табунщик Артем Гайда. А ви знаєте, що воно там табунщик? Чорт, а не чоловік! Як вирветься у широкий степ з орканом у руках, дак він там орел! Скаженого коня-неука піймав, сів на його, стиснув коліньми—ех! аж степ гуде! Кінь б'є і передом і задом, та де йому скинуть Артема! З скаженого—овечкою стане! А вже нічия чужа коняка не стрівайся з Артемом у степу—його буде. І було в нас товариство добре: шестеро нас, та такі!.. Одного разу тринадцятеро коней вивели, за одну ніч за двісті верстов перекинули, продали і в обід другого дня дома були.

— Ну, та невже?—почулися здивовані голоси.—Та як же це ви зробили?

— Уже знали, — як!.. Ех, отам справа! там конювод не злодіячка--такий, що перед поліцією труситься, як от ми, клапоухі азінуси. Там він нікого не боїться, а його всі бояться! Вийдемо на ярмарок—гуляй душа без кунтуша! Морем коло нас горілка, танці, музики біля ятки на майдані, а люде збираються! а дівчата задивляються!... Ах, сто чортів!.. А ми гуляємо, гопака витинаємо, до дівчат залицяємось, та величаємось, та хвалимось—як коней перемкнули та які були коні...

— Ну, це вже брехня!—перепинив Кучма.—То б то стали розказувать, де коні брали? Та зараз би й вас самих забрали.

— Суса тупорилого у хвіст поцілували б, а нас не забрати б! Там не на нас, а від нас страх був. Там на всю округу звісно, хто такий Артем Гаїда, а його зроду ніхто не займе, люде шапки йому скидають, бо бояться. А пан аж просить: Оставайся в мене, Артеме, жити!—Бо пан знає, що як у його свій коновод житиме, дак цілі будуть коні свої, а до чужих йому байдуже.

— Оттам жисть!—скрикнув Роман.

— Вольче, веселе життя! .. Коли бувало й нападуть на нас, дак ми знали, як обороняться. . Раз як застукали нас в очеретах! Два дні оборонялись... рушниця добра в Артема була і пістолетики в мене... Вони до нас носунуться, а ми—бах! Вони й заховаються бо кулька не дулька,—як уразить, то заболить. А на третій день умкнули од їх, ще й з кіньми.. Го-го-го! Аж степ застогнав, як у копита вдарили!.. Гей, розкішволя!.. Сто чортів!..

І він знову грімнув кулаком по столу. Стан йому випростався, вся його кудлата велика постать дивно відмінилася під впливом згадок про минуле, дикою степовою силою справді повіяло від неї. І обличчя в сього п'яниці й злодія мов осяяв якийсь світ, очі йому заблищали дивним блиском..

Всі гляділи на його зачудовані. Роман увесь час слухав, втупивши в його свої палкі очі, боячися словечко згубити. І як ударив по столу здоровенний Патроклів кулак, парубок ураз так і кинувся й скрикнув:

— А шо ж справді? Разлі ж і ми не люде? Разлі ж уже как ми, дак і не зумієм

нічого зробіть? Да я вам таку штуку вшкварю, шо на всю губерню бахну, а в карманах аж засміються!.. Хотите? Завтра в Диблі і п'ятеро коней возьмемо.

— Ну, ну, ти не очень заривайся!— промовив Ярош неприхильно. — Знаєм уже, как там брать!..

— А я вам кажу, шо возьмемо! Слушайте! Коло мого двора живе сусед Струк. А в його на шпилі клуня. І так вона стоїть, шо з усього села її видно. Ну, я запалю клуню, народ побіжить на пужар, а ви тим часом виведете коні.

На хвилину всі стихли, а тоді враз—Ура! —зарепетували Патрокл, Кучма й Лукаш.

— Тихше! Цитьте! З улиці почують!— не вгавав Патрокл. — Романс! братіку! амікус любезний! дай я тебе поцілу!

І його величезні лапи обхопили Романа, а щетиняста пика притислася до парубкового обличчя.

— Випиймо ж!.. Випиймо ж іще!..—

І випив сам, наливав Романові.

— От так молодець!.. понимаю!..—Щоб наша слава не пропадала!.. А прокляті дерії—репетував уже зовсім п'яний Патрокл.— Ви раді б нас у ложці води втопить, бо ми злодії, а ви чесні! Брешете! Сами ви злодії, усе по закону крадете. А ми не злодії... Треба їсти,—приходимо й беремо!.. Так, беремо!.. І воюємось з вами!.. Ви нас убиваєте, а ми з вами воюємось!.. Хто подужає, той і прав. Номо homini lupus est. А хто воює, той—герой!.. А ви чорт зна що, мужлаї!.. А я—Патрокл Хвигуровський... Патрокл—герой, Хвигура—образець...

І його п'яна голова вже схилялася на стіл.

IV.

Роман хоч і ліг звечора п'яний, але хазяї, клопочусь під вікном, збудили його дуже рано. Ледві прокинувся, згадав про вчорашній свій замір, і думка про це нове діло вже не дала йому спати. Йому не лежалося. Він схопився, одягся... В цю мить почув, що хтось берегеться за двері і хоче до його ввійти. Двері відчинилися.

— Левантина!..

— Романочку! братіку! Не займай мене!.. Дай мені відпочити!.. Я від хазяїна втекла... Усю ніч блукала... Не займай мене... Забожись, що не займеш!

— Ну, та що ти! Та хрест мене побей, колияшо-небудь!..--забожився швидче Роман, ізрадівши.—Іди та лягай спати! А, бідняга!..

Його маленька світличка перебита була в кінці, і за тією пересічкою шильовошною він спав. Туди він і повів Левантину. Вона впала на ліжку і зараз же заснула. Він постояв, подивився на неї, усміхнувся, тоді зачинив за нею двері в світлицю і пішов з дому, замкнувши квартиру.

Ішов вулицею такий задовольнений та радий. Сама прибігла! Ну, нехай виспитьсь,— однак вона його рук не мине. Та тепер йому й не до неї. Адже він учора забожився, що сьогодні підуть у Диблі. Треба вмовитись, щоб хлопці були готові.

Він пішов до Яроша, але того не було

дома. Не знала й жінка, куди пішов. Роман зазирнув до „чайної“,—і там його не знайшов. І де він у чорта подівся?

Роман пішов блукати по гóроду по всяких закутках, де міг зустріти Яроша. Ніхто ніде його не бачив..

А Левантина тим часом спала. Спала довго, до пізнього обіду. Щось їй нарешті збудило. Росплющила очі, глянула на хату і спершу не могла зрозуміти, де вона. Чи се не ніч? У маленькій комірчині темно. Ні, он кризь не зовсім прихилені двері видко щілину світу. Чи це їй сниться? Їа ні, за дверима щось гомонить... Романів голос... Відразу згадала все.

— Я в тебе два рази бил, усюди шукал,—казав комусь Роман.

— Ходил до Хведорченка, щоб за свідетеля бил,—одповідав хтось невідомий.

— Да, я й забул... Ну, а в Диблі хлопці готові?

Диблі? Левантинине село?

— А ти таки думаєш? —питався незнайомий голос.—А еслі не пощастить?

— Ще й как пощастить! —одказав Роман і почав упевняти свого гостя: розказував усе, як треба зробити, доводив...

Спершу Левантина мало що розуміла. Але де далі, все виразніше й зрозуміліше виявлялося їй те діло, що мало статися...

— Я вас бросю в ярку,—сказав нарешті Роман.—Как запалю, то ви немножко посидіть, пока народ згвалтується та побіжить на пужар. Тогда вже й ви.. Найлучче беріть у третій хаті скраю злева.—Папас Гаман,—у його ха-ароших коней трое. От трьом і

будеть робота. А скільки всіх нас будеть?

— З тобою шестеро.

— Харашо. Дақ двом приказать, щоб селі аж возлі млина. Знаеш? Там саме возлі млина у Середенка коні-велика хата, а возлі неї тополя.. Усе люде й сторожі будуть на пужарі, то вам воля будеть!

— Смотри, сам не попадись!—перестерегав гість.—Тепер вони знають, хто в їх коні брал, то будуть на тебе засідать.

— Чортового батька попадуть мене!—відказав Роман.—Я знаю, куди тікать... Ат, чорт!—схаменувся він.

— Чого ти?

— Та я й забил, шо ми не сами в хаті.

Він підійшов до дверей і зазирнув у щілину.

— Не, спить.

— А хто там?

-- Девка одна.

— Туди к чорту! Чого ж ти не сказав? От роззява! Усесм би ти мастак бил, есл-ь тільки не так панькався з бабами. Ну, що еслі послішала?

— Не, так спить, шо не послішіть.

— Хадьом у сені, чи шо.

Вони вийшли і розмовляли довгенько ще в сінях. Тоді Роман вернувся у хату, мабуть по шапку, і кудись удвох пішли.

А Левантина чула вже досить, щоб зрозуміти все.. Тепер вона знала, чим зробився Роман і хто брав у їх на селі коні... Коновод!.. Злодій!..

Боже єдиний! Защо Ти так караш її? Покарав коханням, покарав і коханим!..

Злодія покохала!..

Тяжким болем проймало їй душу, розривало серце. Мало вона зазнала, дак ще це!., Зірвалася з ліжка: тікати! тікати звідси! Побігла до дверей, торкнулася до їх,— двері були замкнені. Кинулася до вікна,— воно не відчинялося.

Вона сиділа як у тюрмі.

Вона ж мусить тікати відсіля швидче, швидче! Мусить бігти в своє село, перестерегти Струка, перестерегти людей, щоб берглися, щоб запобігли лихові. Вона повинна сказати...

Що сказати?

Що Роман злодій, палій? І його візьмуть до тюрми, судимуть, може й на Сібір зашлють... І вона пошле його на Сібір?

Ця думка відібрала в неї враз усю ту силу, що була прокинулася. Знеможена відразу, сіла і схилилась на стіл.

Не вважаючи на все, що було, у неї в серці завсігди жевріла іскра кохання до Романа і останніми днями ця іскра розгорялася все більше й більше. Еге, вона тепер так добре, так виразно почувала, що вона його кохає, що вона ніколи не покидала його кохати.

І вона пошле на Сібір того, кого кохає!

Того, кого кохає? Ні! Вона кохала Романа, хоч і грішного проти неї, але чесного парубка, а не коновода, не злодія, не палія! А тепер вона вже його не...

Але ж ні! Вона його любить, любить такого, як він єсть, і не може вирвати, викинути з себе того!

Любить! А нащо ж вона його любить, що з тієї любови буде? Хиба він буде їй дружиною? Хиба вона піде за злодія, за палія?

Що ж їй робити? Що?!

Ухопилася за голову руками. Голова палала, розскакувалася од думок, але не давала поради.

А може... були всякі грішники та й каялись... Чому ж би Роман не міг покаятись і знову чесним зробитись?

Вона його прохатиме, благатиме, вона йому руки цілуватиме, аби тільки він не робив того, не йшов туди, покинув своїх товаришів!.. Вона благатиме його доти, аж поки він послухається її, покине все, і тоді вони будуть знову щасливі...

А як же не послухається?

І щось починало їй казати, що даремна її надія, що не має вона такої сили, щоб вирвати Романа з того багна, в якому він опинився. Вона силкувалася задавити цей голос, та не могла...

Чи послухається, чи ні, а вона його благатиме. Коли не pomoже, тоді—дійся воля божа! Вона вже нічого не здоліє тут зробити.

Як то? То він тоді піде, підпалить село, обкрадуть людей? І вона те знатиме і нічим не перешкодить тому, не оборонить людей? Та хіба ж тоді не впаде й на неї той гріх? Люде кидаються в полум'я рятуючи людей, а вона не обрягує їх, хоч їй і в полум'я не треба кидатись, а тільки побігти в Диблі й сказати...

Гріх страшенний, непростенний гріх— задля свого кохання попустити заанащати людей. І вона хоче зробити той гріх!

Але ж Боже мій... Вона ж його любить!

Билась головою об стіл, не знаючи, як поєднати кохання з повинністю—з тим, чого

вимагало сумління.

Таки наважилась. Вона богатиме його, а коли він не послухається, побіжить у Диблі.

Цим трохи заспокоїлась. Та не надовго. Бо нова думка знову розбила весь той спокій.

Коли вона скаже йому, що все знає, то він же не пустить її з хати, з'яже її, замкне... Як же вона тоді побіжить у Диблі?

І мучилась цією новою думкою довго...

Нарешті зачула, як брязкає на дверях замок. Утекла в темну хатчину і сіла на ліжко.

Увійшов у хату, відхилив до неї двері:

— Устала вже?

Сів на ліжкові біля неї.

— От не надявсь, щоб ти до мене прийшла сьогодні! Савсьом не думал! Що ж там зделалося з хазяїном?

Вона почала розказувати — все, як було...

— О, дурненька, дурненька! Чого ж ти просто до мене не прийшла?

— Та... адже прийшла...

Він обняв її й поцілував. Перший рух її був — випрочатись. Але зараз же вона припинила сама себе і скорилась його поцілункові — одному, другому. Він радів з цієї несподіваної ласки, вона це бачила, і нова надія прокинулась у неї: вона *цим* не пустить його від себе.

— А я тобі їсти приньос. Хочеш? Хадьом!

Вийшли вдвох. На столі лежали пироги, ковбаса, хліб, яблука. Надіючись Роман на здобич, позичив грошей у Яроша.

— Я тут в одного знакового харчуюсь.

та сьогодні хочу з тобою обідать, дак вот і прийьос того-сього.

— Спасибі, моє серденько!

Посідали за стіл. Він їв добре. Її шматок не йшов у горло, та силувала себе їсти.

Вона тулилася до його, зазірала йому в вічі, всміхалася, хоч у неї хололи й тремтіли руки. Вона заживала всіх хитрощів, на які була здатна, бо це був останній спосіб затримати, вдержати його, зберегти його собі. І зважилась іти до краю... Сьогодні не пустить його, а там.. побачить, що робитиме.

Короткий осінній день уже наближався до вечора, як вони пообідали.

— Як мені гарно, Романочку, що ми вдвох і будемо вдвох увесь день сьогодні... Адже не проженеш мене, коли я зостанусь у тебе ночувати?

— Чого б то я тебе проганял? Та я такої рад!.. Жаль тільки, що не доведеться сьогодні дома ночувать. Уже скоро і йти нужно.

— Чого? Куди?

— Хазяїн посилаєть... На машину...

— На довго?

— Завтра дньом вернусь.

— Ой, Романочку! Як же я сама буду? Не їзди!

— Нельзя, Левантинко: хазяїн велить.

— От, велике лихо, що хазяїн велить! А ти занедужав та й не можеш їхати.

— Не, йому то без надобности.. Должон ехать, дак едь...

— Романочку! голубчику! братіку! не дь! Зостанься зо мною! Будь зо мною увесь

день сьогодні, всю ніч!

— Завтра буду ввесь день і всю ніч і завжди потім буду.

— Що завтра! Сьогодні я хочу!

Вона обвилась круг його як хмелиночка, зазірала йому в вічі, цілувала його, обсипала ласкавими закоханими словами чарівними, обхоплена непереможним, мало не божевільним бажанням затримати його, не пустити... Її розпаленій, знеможеній думками голові здавалося чомусь, що в цій ночі вся сила, аби тільки він сьогодні зоставсь, аби сьогодні, а тоді вже все, все добре буде!

Ніколи ще вона з ним не була така, — навіть там, на селі. У його туманіла голова.

— Нельзя, серце!.. Когда б можна — а б і слова не сказал... Ну, а то ж ніяким способом.

— Який недобрий! Зостанься, Романоночку, серденько дороге! Що хоч зо мною роби, цілуватиму тебе, милуватиму тебе, тільки не ходи сю ніч!

— Та що вона тебе, ета ноч, така дорога? Почему?

— Так хочу! Хочу, щоб ти ні з ким сьогодні не був, тільки зо мною! Ми такі щасливі, такі щасливі будемо, як що ти зостанешся зо мною сю ніч. І тепер, і потім щасливі будемо!

Він пригортав її, цілував, але вирвався нарешті.

— Ну, нужно йтїть!

Вона так і припала до його.

— Не ходи! Не пущу! Зоставайся зо мною!

І цілувала його без ліку, силкуючися тими поцілунками сп'янити його, примусити забути про все, зостатися з нею.

— Коли зостанешся сю ніч зо мною,— буду твоєю, не піду від тебе. А підеш—утечу зараз. Сю ніч! Тільки сю ніч!..

У цих, стільки разів уже сказаних, словах „сю ніч“ чути було стільки благання й натиску, що Роман почав прислухатися до їх пильніше. Він ще держав її в себе як малу дитину, на колінах, цілував її очі, губи, шию, голова ще туманіла, а вже якась непевна думка ворушилась там. І відразу він повернув її обличчя до себе.

— А ну, глянь мені в очі!

Вона глянула.

— Левантино, ти не спала тогдa, как я приходил первoй раз?

Вона почервоніла враз, піймана на гарячому вчинку.

— Дак он шо!—Він зсадив її з колін.— А шо ж ти чула?

Все загинуло, все!.. Тільки одно зостається...

Вона кинулася перед ним навколішки, обхопила йому коліна руками.

— Романа! братіку! рідненький! не роби цього!.. Не ходи з ними!.. Не занепадай людей!.. Не занепадай своєї душі!.. Покинь їх!.. тих, недобрих!.. Забудь усе те!.. Будем чесно жити!.. По вік вічний не розлучуся з тобою!.. Тільки не ходи!.. Втечемо від їх!.. Утечемо зараз!..

Роман устав, одірвав її руки від своїх колін і відійшов.

— Брось чорт зна шо патякаты!

— Ні, Романочку, не кажи так!—Вона лізла за ним навколішках, чепляючись за його.— То ж гріх!.. Підпалити!.. Красти!.. Боже мій!.. Чи я ж думала?.. Не пущу тебе! Покайся!.. Треба, Романочку, покаятися, спокутувати свій гріх!

— Проч!

— Не відпихай мене!.. Мій братіку! Мій рідненький!.. Ти ж мені милим був!.. Я ж тебе благаю!.. Та помилуй же ти й мене!.. І людей же! Вони ж не винні!.. Хиба ж не можна з іншого жити?.. Ми будем працювати, заробляти!.. Я робитиму!.. нічі не спатиму!.. Романочку!.. Романочку!..

І не пускала його колін з рук, дивилася на його знизу, благаючи словами, очима, сльозами!..

— Левантино! Не дурій! Устань січас! Слухай, що я скажу!

Вона підвелась.

— Що ти чула, що виділа,—шоб тільки ти сама його чула й виділа. Шоб ніхто больш! Єслі ж ти хоч одним словом кому пробовкнешся, хоч натякнеш, то задушу, своїми руками тебе задушу і крикнуть не дам!

Стиснувши кулаки, увесь трусячися з гніва, він стояв перед нею такий страшний, нелюдський!.. А її мов грім побивали ті його слова, однімали в неї мову, рухи!..

— Чула?

— Чула!..

— Смотри ж! Або мовчи, або на світі не будеш жити! Тас знай—то не шуточки! Я шутить не вмію! Сиди тут до завтрього. Тікать не думай! Я тебе замкну і скажу ха-

зяїну, щоб доглядал... Єслі б толькі здумала на втьок, то вон тебе з'яжить: у його ключ од хати будеть. Розумієш?

— Розумію...

— Дак єслі хочеш на светі жить, то сиди тихо. Не будеш сидеть,—задавлю і в речку вкину. Ну, марш туди в закамарок і не смей студова виходить!

Слухняно пішла. Він зачинив за нею двері і замкнув їх на замок. Сам іще щось узяв і пішов з хати, Левантина чула, як він замкнув і другі двері.

Прислухалася до того, як пішов. Сиділа на ліжкові пригнічена, зламана усім тим, що сталося. Чи могла ж вона цього сподіватись! Він, Роман, похваляється задавити її! Він—пропаций, злодій...

Все, що було в неї в душі гарного, ясного, купчилося в її згадках про того давнього Романа з перших днів кохання. І він ростоптав те все немилосердною і нечистою ногою!..

Думка знову верталася до подій цієї ночі. Що ж воно буде? Він запалить село, погорять люде, пограбують їх. І вона нічим не може запобігти лихові!..

Вона схопилася з місця. Та не можна ж так!.. Вона буде кричати, стукати, поки її випустють,— тоді побіжить!..

Але ж він оддав хазяїнові ключ. Хіба ж її хазяїн випустить? Ні, не так, а треба нишком утекти.

Але ж її двічі замкнено!

Вона підійшла до тоненьких шильованих дверей і поторсала їх. З того боку біля них були кільця, замкнені невеличким

замком,— це було видно, бо двері трохи відхилилися,— вона могла просунути в щілину палець.

Левантина з усієї сили натиснула на двері плечем раз, удруге, втретє, силкуючися, чи не вирве таким робом кільця. Двері тріщали, але кільця не виривалися. Вона спитувала ще кілька разів, напружуючися що сили, але нічого не помагалось. Задихана, сіла знову на ліжко.

Як би в неї тут було щось—сокира, молоток—вона б тоді знала що зробити. Почала нишпорити по закамарку, мацаючи в темряві руками, але не знаходила нічого. Нарешті після довгої шуканини, аж у далекому кутку, під ліжком, наляпала якусь залізну річ. Витягла її на світ до дверей: це були старі обценьки.

Левантина спробувала просунути їх крізь двері, але вони не пролазили. Повернула тонкими кінцями і змогла заложити їх у кільце. Тоді почала розхитувати його. Робити було дуже незручно, кільце хиталось вельми мало, але таки хиталось. Ще трохи такої роботи, і кільце вискочило з дверей. Двері відчинилися, Левантина була в другій хаті.

Кинулась до других дверей. Але ці вже не на кільцях замикалися. Важкі, дебели двері зачинені були щільно і замкнені мабуть на засув або що. Левантина поторчала, але нічого не зрушила їх.

— Буду штовхати плечем,—подумала собі,—а може відхилються хоч трохи, щоб просунути обценьки.

Почала штовхати, силкуючись яко мо-

га тихше робити. Спершу натискала не поспішаючись, але з усієї сили. Двері стояли нерухомо. Почала тоді штовхати палкіше, б'ючися об двері плічми, оббиваючи їх до синяків, до крові під рукавом сорочки. Забула, що її можуть почути, і біла на одчай плечима, ліктями, в запалі мало почуваючи біль, сама розуміючи, що це не помага, але не можучи покинути, бо хотіла вирватися з цієї тюрми. Білася об міцні двері, як пташка-невільниця б'ється об невблагані ґрати клітки-тюрми.

Нарешті, знеможена, знесилена, спиналася, похилившись на ті двері, важко дихаючи. Побиті плечі й лікті дуже боліли. Відпочивала так кілька часу.

Крізь невеличке вікно бачила, що на дворі вже смеркалось. Підійшла до вікна і стала його оглядати.

Шибки були такі маленькі, що як би видавити одну, то не можна було б пролізти, а зроблено вікно було так, що не відчинялося. Поламати його?

Чи вона подужає те? А коли б і здоліла, то почують же хазяї, як тріщатиме вікно, бряжчатимуть побиті шибки. Почала роздивлятися у вікно на двір і побачила перед себе якусь замкнену шопу, чи возівню. Людей не бачила, щоб ходили. Але можуть поблизу ходити, отут зараз таки, то й почують її.

А як би все вікно випхати,—може б це тихше було?

Воно було прибите знадвору гвіздками. Але гвіздки ті давно вже поіржавіли, а як Левантина натисла на вікно з одного боку, то вони поламалися, і вікно зараз же поча-

ло випіратися з луток.

— І якого тобі чорта треба?—грімнув під вікном просто Левантини сердитий товстий голос.

Дівчина вмить захилилася за стіну і стояла, вся похоловши, тремтючи. Це ж побачили вже її, це ж хазяїн!

— Ходи поночі, вишукуй! Чорт батька зна що!—казав той голос знову, і Левантина почула, як забрязкав замок біля возівні.

— Та вона тут скраю зараз і лежить,— відповідав жіночий голос.

Левантині полегшало: це не до неї, це мабуть хазяїн з хазяйкою щось із возівні беруть. Прислухалася, як вони відімкнули, ввійшли в возівню, сперечаючися знайшли якусь річ, замкнули і пішли геть. Все знову затихло.

Перечасувавши Левантина трохи, знову заходила біля вікна. Обережно, помалу натискаючи, вона вихитала вікно з луток так, що могла в щілину просунути руку спершу з одного боку, тоді з другого. Виняти вікно і поставити його на землю на дворі було вже тоді лехко.

Тим часом на дворі вже зовсім стемніло. Прислухалась одну мить, чи не чути когось, і лехко й обережно вилізла з хати в двір.

Тремтіла зо страху, що зустріне зараз когось. У дворі нікого не було і ніхто не беріг її, бо то Роман збрехав, що віддасть ключ хазяїнові. Перейшла двір хутко і опинилася на вулиці.

Вона бігла б, та боялась, що її припинють, догадаються, що тікає. Але пішла швидко, як могла, силкуючись іти в темря-

ві вулиць, і незабаром була за містом.

Спинилась на хвилину передихнути і побігла по дорозі до Диблів. Пробігла верстов зб'є дві.

І зраз думка одна припинила її: та й вони ж цим шляхом ітимуть. Що, як наженуть її? А що як вони вже поперед неї? Що, як вона спізналася?

Вона знала иншу дорогу, через ліс, тоді через байрак. Ця дорога була корочча дуже, але тудою ніхто не їздить, бо не було шляху, тільки ходили люде вузьенькою стежкою. Левантина теж нею ходила, але вдень, з людьми, а тепер... Іти вночі лісом--це було занатто страшно.

А йти тут, то знов--або вона спізниться, або її наженуть, Роман піймає її,--і що тоді буде?

Глянула ліворуч,--там ліс чорнів темною похмурою хмарою на кінці неба. Збочила з шляху і побігла туди.

Поки бігла полем,--було нічого. Але як підійшла до цього, вночі такого понурого лісу--обняв її страх. Вона знала, куди йти, вона стояла на початку стежки, але ця стежка втопала в таку чорну й страшну темряву, що в бідної Левантини стискалося перед нею серце.

Але вагалася не довго. Перехрестилася і вступила в ліс.

Тут уже не бігла, бо раз, що втомилась, а вдруге, боялася збігти з тропи й зблукатись. Але йшла швидко поміж величезними стовбурами старого лісу. Зрідка тільки розривалося вгорі посплутуване гілля, і тоді видко було їй клаптик неба з

двома-трьома зірками. Зважилась не дивитися на́бік, не прислухатися, а все йти, йти...

Але очі несамохіть зазирали иноді вбік, уха ловили таємничий голос великого лісу. А він озивався тихими шептаними, шелестами й зітханнями, і кожен такий згук одбивався голосно, гостро в напруженому вусі бідолашної дівчини.

Вона все йшла. Осінь уже струсила з дерев частину їх літнього вбрання і насипала на землю м'який килим мертвого листя. Левантині добре було ступати по стежці, хоч вона часто боляче біла свої босі ноги об невидне їй коріння. Та вона на те не зважала і все йшла.

Часом перед очима мріялись якісь чорні величезні постаті, часом їй здавалось, що от от засвітуються перед нею дві свічки вовчих очей... Вона тоді заплющувала свої очі.

Вона часто ходила в цей ліс з дівчатами по ягоди, як жила в наймах у близькому від лісу селі, і добре його знала. Коли б не це, то зблукалась би давно.

Нарешті їй здавалося, що вже підходить до краю. Тоді, сама не знаючи через що, враз кинулася бігти, збиваючи до крові ноги, обдряпуючи собі гілками руки, обличчя. Бігла, бо гнав її великий страх, — аж поки вискочила на поле. Втоплена впадала на землю і трохи полежала, відпочиваючи. Але не довго. Зірвалась і пішла знову. Та не пішла вже через байрак, а збочила праворуч і вийшла знову на шлях. Це було трохи далі, але ж байрак був їй ще страшніший за ліс.

Ноги починали дуже боліти, але вона не зміла спинитися. Кожна хвилинка вгайки могла занести всю справу. Треба йти, хоч трохи й тихше. Скільки ще їй зосталося? Верстов чотири?

Ішла... Щось замріло ліворуч. Оце ж і байрак під Диблями. Ще верства, і вона в селі.

Що це?

Темне осіннє небо зажеврило з краю — там, над селом. Це місяць зходить? Еге, мабуть місяць... Так ні ж бо, місяць не звідтіля сходить... Усе більше й більше... Вогняні пасма вибиваються вгору, стріляють по небу. Пожежа!..

Левангіна скрикнула як несамовита і побігла назустріч страшному червоному проміттю.

V

Ярош таки трохи боявся тієї шгуки, що вигадав Роман. Дибляне стали вже такі злі на коноводів і так їх пильнували, що було небезпечно так скоро туди потикатись. Але Патроклові Хвигуровському та й усьому товариству до влодоби припала тая вигадка. Патрокл, трохи випивши звечора, всю дорогу, поки йшли до Диблів, був страшенно веселий, смішив товаришів своїми жартами й лайками і все зачіпав похмурого чогось отамана. Але той мовчав на всі його вигадки. Поділилися вони так: Ярош з Патроклом та з Лукашем в одному гурті сіли в ярку, чигаючи на трое коней Павасових Гаманових, а Кучма з одним хлопцем захо-

вався біля млина, взявши на свій най пару Середенкових. Роман, підпаливши, повинен був зараз же тікати в гóрод.

Трьом у яру було дуже добре сидіти, бо не видно було їх нікому, але вони бачили той шпиль, де мала бути Струкова клуня і звідки Роман повинен подати їм своє вогньове гасло. Хоч отаман і не дозволяв розмовляти, але в голові в Патрокла ще гуло від горілухи, то й язик у його ніяк не хотів одпочивати, а все шепотів до Лукаша. Той пирхав зо сміху, а розлютований Ярош нарешті не витримав:

—От как дам шкворінем по-голові, то тишвидко замовкнеш!—прошепотів він, штовхнувши тим шкворінем парубка в бік.

Тоді обидва замовкли, знаючи добре, що з отаманом не завсігди можно жартувати, бо часом зоробиш за жарти такого, що й довіку згадуватимеш.

Усі сиділи мовчки, втупивши очі в той бік, звідкіля дожидались ознаки.

Сидючи так довгенько, помітили нарешті, що їм стало видно далекі верби на почервонілому небі. І незабаром жарке полум'я вдарило вгору, осяваючи купи сонних хат і дерев. Скрізь по селу загаласували, забігали люде, загавкали собаки. Спершу крики й тупотняву чути було й поблизу, але згодом усе вщухло тут, і тільки там, де ясно шугало вгору полум'я, чути було невгавний поплутаний галас людського стовпища. Коноводи зрозуміли, що люде з близьких до краю вулиць уже побігли на пожежу.

—А ну лиш!—промовив тихо Ярош.—

Та швидко!..

Мало не біжучи, перейшли невеличкий клапоть вигону від яру до перших хат. По лівій перії третя хата з краю—Панас Гаман.

Швидко й мовчки ввійшли в покинуті відчиненими ворота, вступили в двір. Велика повітка з кіньми була перед ними. В дворі нікого не було, тільки собака вискочила з-під хати і кинулась, загарчавши, просто на Яроша. Він убив її за одним махом, розбивши їй голову шкворінем. За одну хвилину він своєю дужою рукою, заложивши за прибої шкворінь, одірвав їх, і кінниця відчинилася. Лукаш із Патроклом убігли в середину і не довго барилися, вивівши трое коней. Скочили на їх і були всі вже за ворітьми.

— А ну, припусти!—сказав отаман.

Але в цю мить сталося несподіване.

Четверо людей в'їздило верхи з поля в вулицю. Це ночліжане, побачивши з луки пожежу, кинулись у село.

— Хто їде?—гукнув передній.

Ярош ударив свого коня, і три злодії мовчки проскочили проз ночліжан. Ті не відразу розібрали щó це, а зрозумівши, погнали за їми слідком, гукаючи:

— Лови!.. злодії!.. коноводи!..

Ярош бив коня без жалю шкворінем, а Лукаш та Патрокл шмагали своїх нагаями. Коні бігли з усієї сили. Але видно було, що в ночліжан коні кращі, чи не такі потомлені. Вони насідали на шию коноводам, ось-ось наздоганяли їх. Ярош озирнувся й побачив, що даремна річ утікати. Тре-

ба було иншим робом рятуватися.
 — Пускай коні!.. сами—в яр!—крикнув до товаришів.

Саме добігали до яру. Стрибнули на одчай душі додолу. Коні порснули в поле, а за ними й почліжане.

Трое коноводів попадали на землю трохи не під копита коням, та, на їх щастя, тільки Лукаша зачепив кінь заднім копитом. Попадали саме над краєм і, не встаючи, не можучи вдержатись, покотилися вниз у яр. Та їм цього й треба було. Спинились аж на дні і зараз же посхоплювались на ноги. Не чули, що й забилися, хоч гупнувся кожен здорово. Але були цілі, нічого не поламали собі.

— Яром дальше!—звелів Ярош.

Побігли яром і думали, біжучи, що кудись же той яр виходить, то туди й вони вийдуть. Пробігши чимало, почули, що в їх під ногами вже не земля, а каміння. Яр нижчав, глибшав і враз вони опинилися в якійсь кам'яній ямі, а перед ними стрімко й високо, як кручі, стояли кам'яні стіни глибокого яру, і ніде не було виходу.

Задихані втікачі спинилися.

Вони піймалися в пастку, не знаючи цього проклятого зрадного яру.

— Назад! Може всієм вискочить!—крикнув Ярош.

І всі трое повернули назад і побігли скільки сили. Не перебігли й половини яру, аж перед ними зачорніло кілька верхівнів и людських постатів пішо. Це двоє ночліжан, побачивши, що коноводи вскочили в яр, покинули гнатися за кіньми, лишаючи

Їх двом своїм товаришам, і вернулися до яру. До їх тим часом надбігло кілька чоловіка з села, почувши їх гукання, бо увесь час вони не покидали лементувати, скликаючи людей.

Не сподіваючися того, коноводи так і наскочили на їх у темряві.

— Бий! бий! вони!—загукано враз, і кілька кийків гупнуло по плечах і по руках коноводам. Вони відскочили назад, повернулись і, як захоплені в суточках звіри, не знаючи вже з одчаю що робити, побігли від ворогів знов туди, в кам'яний куток яру.

Тепер селяне були певні, що вони від їх не втечуть. У цьому яру пан бив колись камінь на свою кам'яницю та й вибив оту глибоку яму з кручуватими стінами. Звідти вже не вискочиш.

Галасуючи, побігли всі слідком за коноводами.

А ті вскочили знов у ту яму і постали нерухомо, щоб хоч передихнути.

— От коли так пропали!—промовив Лукаш.

— Ну, ти! патяка!—визвіривсь на його Ярош.

Хмари розійшлися, і з-за них визирнув місяць, осяваючи все навкруги. Втікачі були серед набитого дрібного й великого каміння. Деяке було поскладане сажнями, деяке згорнене просто купами. В одному місці, мало не біля самої стіни, каміння було наложене стовном сажнів на півтора. Патрокл глянув на його.

— Беріть каміння, накидайте, щоб можна було злізти на це!—скомандував він.

— Нащо?—спитав Лукаш.

— Стульгусяка чортів! Бери швидче!— і він загрів своїми лапищами цілу купу каміння і потяг до стовпа, муруючи там немов східці. Лукаш допомагав йому.

Та тільки почали робити, а вже дибляне набігли, махаючи кийками й ломаками та гукаючи:

— А, бісови шкуродери, попалися!..

Бігли просто на коноводів. Їм не видно було за стовпом, що робили Патрокл та Лукаш, але вони бачили Яроша. Витягнувши з халяви великого ножа, він держав його в лівій руці, а в правій був наготові залізний шкворень. І як селяне, з розгону набігши, були від його за три-чотири ступні, він скрикнув, стрибнув наперед і вдарив переднього своєю простою, але в його руках страшною зброєю. Чоловік ойкнув, захитався... Ярош одскочив. Селяне теж на мить подались назад, одбігли, але зараз же схамснулись.

— Дақ ви так!—загукали розлютовані.—Бий їх! Бий на смерть!..

І вони кинулись знов з піднятими вгору кийками.

— А, падлюки, пси!—ревнув страшний Патроклів бас, і ту ж мить здоровезна постать вискочила поперед Яроша, широко розмахнулася рукою і пошпурила важку каменюку. Один з селян скрикнув, ухопившись руками за живіт, та так і сів на землю.

— Раз!—ревнув Патрокл.—А оце вам два!—Нова камінюка примусила селян одбігти ще далі.

— Назад, каніси кудохвості, бо і ребра

й зуби вам сокрушу!—гукав Патрокл.—Бери й ти, отамане! Чого стоїш дурно?

Ярош і собі жбурнув камінюку, але зараз же скрикнув:

— Бережись!

Ледві встигли заховатися за каміння, бо селяне кинули на їх кийками й ломаками. Луснули й затріщали об кам'яні купи кийки, розкидаючи дрібне каміння, але шкоди коноводам не зробили ніякої.

— Кидайте! чорт вас бери! Вашим ломаччям вам же й голови порозбиваємо,— гукав на своїх ворогів Патрокл.

Хмара знову набігла на місяць. Потемніло враз. Селянам стало зовсім невидко коноводів. Певні були, що ті не втечуть з глибокої ями, але не могли добрати розуму, як їх узяти. Знали й бачили, що коноводи, не сподіваючись милосердя, боронитимуться до загину, і двох селян добре вже було вдарено камінням, а третій був у крові після Ярошевого шкворія. Кинутися на їх у темряві, дак ще й гіршого добудеш.

— Побігти в село по рушницю та й постріляти їх,—радив хтось.

— Уцілиш у темряві!

— А хоч і вцілиш, дак на Сібір підеш. Треба живцем узяти та дати такого гарту, щоб острог їх живими взяв, та живими не випустив.

— Дак подождемо до світу.

— А там село горить!

— То не з нашого краю.

— А там і до нас дійде, як не погасють.

— Вітру нема.

Нарешті наважились послати парубка

верхи на село, щоб подививсь, як там пожежа, а коли можна, то ще й людей на поміч покликав. Певні були, що пожежа до їх хат не дійде, і мали вартувати до ранку: по видному зручніше буде брати.

Ледві парубок побіг, коли враз одна камінюка, друга, третя гупнула поблизу селян.

— Чи ти ба! знову кидають чорти!

— Хай кидають,—сюди не сягнуть.

А каміння все гупало. Нікого, що правда, не заціпало, але все падало...

А це коїв Патрокл.

Поки ото мужики радилися, і коноводи не гаяли по дурному часу і наскладали цілі східці вгору на кам'яний стовп.

— А ну скоч, хлопче, на каміння,—звелів стиха Лукашеві Патрокл,—чи сягнеш рукою аж нагору, до берега?

Лукаш скочив.

— З аршин не стає

— Дурниця! На каміння, бери, муруй там!.. Ні, не так! Ти, Яроше, подавай йому каміння, а я шпурлятиму на той плєбс свинячий, щоб не помітив нашої роботи.

І ото почалася киданина. Патрокл зовсім не силкувався влучати, та й не міг би цього зробити, бо селяне стояли таки далеко і було темно. Йому не того й треба було: він кидав, аби ті знали, що вони в ямі, і думали, що вони тільки те й роблють, що каміння кидають. Швиргав і до кожного разу додавав словами:

— Оце тобі галушка у твій свинячий рот!.. Що? подавився?—А оце тобі крашанка межі очі в лоб,—бодай тобі з його твої

чортові сліпаки повилазили! — Маєте ще, азінуси, — ось!...

— Готово! — озвався Лукаш стиха.

— Нагору, братці!... Та ждiть мене там, — я зараз.

І, вхопивши дві здоровенні камініюки, Патрокл вискочив з ями, надбіг у темряві ближче до своїх ворогів і кинув одну камініюку за другою. І мабуть когось улучив, бо серед селян крикнуто. Патрокл засміявся, мурчачи собі стиха:

— Що? до смаку припала? Ну, гризiть собі на здоровля, цуцики слиняві! Не вискалюйте зубів, люпуси задріпані, бо не вкусите!

Мурмотав і вилазив нагору.

— Отамане!

— Тут.

— Гайда!

Але в цю мить хмари знову розірвалися, і зрадливий місяць сяйнув на втікачів. Крик счинився серед селян:

— Тікають! тікають! Леви!..

Полею затупотіло три пари моторних ніг, а слідом за втікачами, видираючися з яру нагору, кинувся гурт селян.

VI.

Стручисі не спалося. То думки всякі розганяли сон, то блохи напосідалися. Вона крутилася по полу, штовхала чоловіка, сердючися, що він так спить, аж хропе. Уже вона передумала й те, скільки в їх хліба на цей рік буде, і скільки полотна витчеться з того прядіва, що натіпала, і догадувалася,

яке теля приведе її влюблениця Лиска. Уже її починала знову дратувати вчорашня сварка з зизоюкою Юхимихою, і вона жаліла, що не встигла всього їй виказати... Саме на цьому у дворі загавкала собака.

— Чого це Шарка гавкає?—подумала Стручиха.—Вона по дурному ніколи не гавкає.

Хоч Шарка гавкала звичайно по багато разів на ніч, аби зачула, що десь озвалися собаки, та Стручисі кортіло збудити чоловіка, і вона почала штовхати його в бік.

— Мусію! Мусію!. Чи ти чуєш?

Мусій нічого не чув і через те не озивався. Це вже зовсім розсердило Стручиху. Вона торсоннула його так, що мусив почути.

— Одчепись, Охрїме, не займай мене!—пробубонів з пророння Струк.

— Який я тобі Охрїм? Уставай, бісова сонюго! Чи не чуєш хиба, як Шарка гавкає?—і вона так його стусонула в ребра, що він аж схопився

— Га? що? що там таке?

— Шарка гавкає.

— Що?

— Шарка гавкає, я тобі кажу.

— Гавкає, кажеш?

— Аж заливається.

— Добра собака!.. Нехай же гавкає, спасибі їй!..

І впав сонний.

-- Це мені лихо, а не чоловік! Тільки б спав, а нема того, щоб свого добра доглянути! Це не хазяїн, а якась колода, якась сплюга опівнічна!.. Та його й ломакою не зведеш, як розіспиться!..

А Шарка тим часом гавкала дужче, і Стручиха вже й справді починала цікавитися нею. Не діждавшись Мусія, вона, як була боса й роздягнена, так і вискочила з хати.

У дворі не було нікого. Побачивши хазяйку, Шарка загавкала ще дужче і побігла до перелазу на тік. Стручиха й собі за нею. Шарка зі'ялася на перелаз і гавкала туди. Стручиха зазирнула на тік. І там нікого. Скірти хліба чорвіли серед току, як і попереду, за їми клуня витикалася своїм верхом. І відразу Стручисі здалося, що там з-за скіртів, коло клуні, чи що, блиснув якийсь бгник.. Сірник може хто засвітив, або що...

— Злодії хліб крадуть!—подумала жінка і прожогом ускочила в хату.

— Уставай, проклятий лежню! Злодії!..

Вона вхопила чоловіка за ноги і в один мент істягла його мало не зовсім з полу. Він ураз прокинувся з такої несподіванки.

— Тю, дурна! Чого ти?

— Злодії хліб крадуть.

— Ну?!—він так і похолов.

— Чого став? Біжи швидче!

Вони вискочили вдвох з хати і кинулися до перелазу.

Замість злодіїв вони побачили на току вогонь. Тепер уже видно було, як він вибивався з-під стріхи і чорвоними пасмами біг по солом'яній клуні.

— Рятуйте, люде добрі!.. Пожежа!..—крикнув Струк і кинувся на тік. Але зараз же заплутався у якийсь хмиз і впав. Устаючи, він чув, як його жінка гукала вже в Си-

вашевому двори: — „Рятуйте!“ — і грюкала в вікно, аж шибки бряжчали. Потім побігла вулицею, стукаючи в вікна й кричучи:

— Рятуйте!.. Горимо!.. Рятуйте!..

Струк тим часом підбіг до клупі. Увесь задній ріг її вже горів, палахкаючи полум'ям та димом. Уже аж підбігши до полум'я, Струк зрозумів, що не може нічого зробити, бо прибіг з порожніми руками. Метнувся назад по воду. Вхопив у хаті відро, збудив дочку й наймичку, що спали в сінях.

Тим часом Денис та Зінько, прокинувшись від Стручишиного грюкоту й крику, повискакували з хати. Зирнувши на тік, вони побачили на своїй клуні одсвіт од Струкової пожежі і подумали спершу, що горить їх власна клуня. Але надбігши до половини току, побачили, що помилилися: садки Сивашів та Струків, що були між двома клунями, видно було наскрізь од пожежі на току в сусіди. Похапавши відра з водою, брати кинулись до Струка.

Прибігли на пожежу разом з ним і вилхлюпнули на вогонь усі трое по відру води. Бухнуло вгору димом, але за мить огонь заграв ще дужче, ясно осяваючи тік, двори, вулицю. Провулком, вулицею й городами вже скрізь збігався народ, збудившись від Стручишиного лементу. Більша частина бігла з відрами, хто з сокирою, а хто й з порожніми руками. Почався крик, плач, метушня. Де хто метнувся по пожарку. Стручиха бігала й голосила. Струк ходив од чоловіка до чоловіка й благав:

— Люде добрі, порятуйте! Там же мій хліб!.. І на току хліб!.. Ми ж у старці підемо!.

Але що могли зробити ці люде? Бігали, носили відрами воду, хлюпали на вогонь, а він горів усе дужче. Суха солома, як порох, бралася враз огнем, скоро він до неї доторкався. Пожарки все не було.

Тим часом Денис кинув гасити, бо вже й без його народу тóвпилось багато, та й сіпнув свата Манойла за рукав:

— Треба паліїв шукати. Це неминуче підпал.

Горіло так ясно, що скрізь було видно як удень. Вони почали дивитися, чи не видно де слідів. Біля самої клуні вже нічого не можна було розібрати, бо скрізь позатоптували люде. Вони відійшли трохи далі—Денис до городів на низ, а сват Манойло до садка—і почали придивлятися.

— Ось! ось!—крикнув ураз Манойло.

Денис підбіг до його. На сирій від осінньої вохкості землі виразно витискалися сліди пари городянських чобіт на кривий копил, з високими корками.

У Дениса й очі засвітилися, як він побачив їх. Він побіг додому і приніс лихтарь. Пильнуючи сліду, пішли за їм аж до перелазу в Струків садок. Зазираючи через перелаз—слід і там Денис, поспішаючись, перескочив через перелаз, вони перейшли увесь Струків садок, тоді Сивашів і нарешті перелізли на Сивашів тік. Слід ішов через тік наче до воріт, що були з току в провулок, але тоді виразно завертав до Сивашевої клуні, обходив її кругом і зникав перед ворітьми з неї. У клуні хліба вже не було, вона була незамкнена, але Денис добре пам'ятав, що він замісто замка заложив

кілочок. Тепер кілочок було витягнуто, — видно було, що ворота відчинювано.

— Бачите? — пошепки казав Денис. — Він тут. Хотів утекти ворітьми в провулок, та мабуть або нас із Зіньком на току побачив, або вже люде провулком бігли, дак він завернувся та сюди й сховався. Я постою тут, а ви біжіть людей кличте!

Манойло побіг, а Денис накинув знову ворота і заложив кілочком. Він був цілком певний, що піймав злодія, і боявся, щоб той, одразу вихопившись, не втік у його з рук.

Манойло повернувся незабаром, ведучи за собою чоловіка п'ять людей.

— А що? де? як? — питалися всі.

— Тут вовчик! Піймався! — казав Денис. — Увіходьте обережно, щоб не вискочив.

Не дуже відчиняючи ворота, всі поввіходили і знову їх зачинили. Тоді почали обдивлятися скрізь у клуні. Нікого не було видно.

— Шукайте в соломі! — сказав Денис. — Світить лиш!

Почали розкидати солому, топтатися по їй, — нікого не було.

— Що за знак? — здивувалися люде. — От же чи не помилився ти, Денисе?

Але Денис певний був, що не помилився.

— А от ходіть туди! — сказав він і повів людей у найдальший куток, де теж лежала куна соломи. Манойло присвітив, а Денис одкинув верхній шар соломи. Перед пукачами зачорніла людська спина й голова. Чоловік лежав ниць, урившись в солому, сховавши обличчя в руки.

— А ну лиш уставай!—крикнув Денис і вдарив невідомого чоботом у бік.

Той здригнувся, але не встав.

— Треба його звести,—сказав Тонконоженко, і вдвох із Денисом ухопив чоловіка під груди, зводючи його на ноги. Невідомий не пручався, але не вставав, а був здоровий, і вони вдвох ледві здужали поставити його. Він стояв, але не відтуляв від обличчя рук.

— Чи ба! неначе дівка на сватанні, засоромився!—сказав Денис.—А ну бо покажіться, паничу, які ви єсть!

І він враз ірвонув йому руки від обличчя.

Тоді відступив уражений: перед їм стояв Роман.

— Еге-ге-ге та це Роман!—скрикнув Манойло, а за ним і інші люди.—Дак он хто! Ну, вовчику братіку, тепер попався!

— Чого ви до мене причепились?—озвався Роман хрипким голосом, дивлячися несамовитим поглядом.—Що я вам ізробив? Я нічого не знаю.. Я прийшов у село і тут хотів заночувати.

— Добре! добре! Коли ти не знаєш, то ми тобі покажемо, що ти зробив. Ходім лиш!

Кільки рук ухопило його міцно і потягло з клуні до пожежі.

Він не пручався, йшов, перелазив через перелази, але часом казав:

— Пустіть мене до батька.. Я прийшов до батька і заночував у клуні..

— Еге!—глузували з його,—був би ж у хату йшов, а не в клуню!.. Коли за батька озвався!.. А то так не знав, чи є в його батько.

Як вони підводили Романа до пожежі,

то вже всю клуню обнімав огонь, і вона палахкотіла до темного неба величезним огняним стовпом. Маленька пожарка бризкала на неї тоненькою течійкою води, і га вода, нічого не погасивши, зараз же бралася парою і зникала вкупі з димом у повітрі. Кільки душ чепляли двома гаками за клуню, силкуючися її ростягти, але нічого не помагалось, бо сухе, пересипане соломою, дерево горіло, упавши купою на землю.

Підгорілі крокви затріщали з одного боку, вся покрівля враз скривилася на бік, посунулася одним причілком униз, спинилася на хвилину, потім страшенно затріщала з других боків і провалилася наниз, у середину, розвалюючи стіни stodолі. Бухнув дим чорною хмарою, покриваючи собою й полум'я; на всі боки повіяло рясним дощем величезних искор, шматків горючої соломи, розкидаючи їх на людей і по-за людей. Стовпище опинилося серед завірюхи, диму й искор, залементувало, закричало й шарахнуло геть. Але полум'я вже знову звисло високо, жарко лижучи чорні челюсти вночішнього темного неба. Дим розвіявся і люде знову насунули ближче, галасуючи, клопочучись і нічого путнього не роблячи, безсилі щось ізробити. В цю мить позад їх загукано:

— Пустіть! Пустіть!... Палія ведемо.

І, протискаючися поміж натовпом, купка людей витягла Романа аж до самого вогню.

— Хто це?.. Хто?.. Роман!.. Сивашенко Роман!—почувся крик, і люде, зацікавлені й розлютовані, насували ближче, щоб подивитися на злочинця. Тонконоженко з Манойлом поставили Романа саме перед огнем.

Старий увесь, сивий, дід Карпо став перед Романом.

— Романе!—сказав він, показуючи на пожежу,—чи твій то гріх?

— Ні.

— А хто ж би то зробив, коли б не ти? Признайся, твій то гріх?

— Ні.

Враз, зовсім з другого боку, почувлися якісь крики і скудовчений, задиханий чоловік вибіг наперед, репетуючи:

— Коні поведено!.. Коні!..

— Коні?.. Які коні? Що ти кажеш?—озвалися навкруги.

— Троє коней... У Панаса... Вивели й подались... Наші побігли верхи навздогін.

Люде на мить затихли. Тоді мов буря вдарила своїм дужим крилом по хвилях, і заревли вони, зашуміли, — так ураз озвалося, загаласувало, залементувало, лютуючи, стовпище:

— Дақ он воно що!.. Цей палить, а ті тим часом коні ведуть!.. Убить його!.. Як собаку!..

Розлютована юрма насувала на Романа, а двоє здоровенних чоловіків міцно держало його. Червоні від полум'я обличчя, повирячунані страшні очі, стиснені в кулак руки... ще мить—і кинулись би всі, щоб розірвати того, хто тепер не мав уже сили ні шкодити, ні боронитися.

Але дід Карпо махнув рукою:

— Стривайте, стривайте!—гукнув на людей.

На мить усі спинилися, а він знову почав питати Романа.

— Романе! Признайся хоч тепер! Твоє це діло?

Роман одну мить мовчав... Як блискавка швидко, промайнула в його в голові думка: Виявилось!. Коли признається, може не катуватимуть. І він промовив хрипким, здавленим голосом:

— Мое... Винен...

І враз учинилося щось незрозуміле й несподіване, щось без міри нелюдське.

Натовп знову сколихнувся, залементавав, завив... Десятки рук простяглися до Романа, вирвали його в тих, хто держав, і штовхнули, м'яло не кинули його—туди, просто в полум'я.

Чоловік пірнув в огонь, щез у йому, і тільки страшний крик озвався звідтіля.

Але за мить він уже вискочив назад, димлючи, тліючи одежею, волоссям.

Але стрів перед собою несамовиті, позвірячому люті обличчя, і дужі неминучі руки знову кинули його в пекло.

Він так саме вискочив удруге. Він уже горів.

— Скажені! Що ви робите?—скрикнув Карпо і, захопивши відро води, вилив на Романа. Одежа погасла, тільки диміла.

Безщасний стояв і трусився з болю, з нелюдського страху.

— І правда,—озвався хтось,—нащо його палить? Тільки одвічать будемо.

— А що ж помилувати його, чи як?—кричали інші.

— Нам треба, щоб він своє товариство виказав, щоб гніздо вовчє видушити.

— Правда! Правда!

— Ну, дак чого ж ви дивитесь? Роззуйте панича гарненько та погрійте йому панські ніжки—поки признається..

Ще порадиш не доказав до краю, а вже з Романа стягнуто обгорілі чоботи, хтось розгріб купу жару. Четверо людей ухватило недогорілого чоловіка і поставило босими ногами на жар. Мордований пручався, одбивався, звивався як вуж у руках у своїх ворогів, але в натовпу була більша сила, ніж у його самого. І в той час, як ноги йому горіли, його страшні з муки очі бачили перед себе спокійну Денисову постать..

— Признавайсь! Ти попереду крав коні?

— Я.

— Хто в тебе товариші були?

— Я сам! Все, що у вас було попереду крадене, все то я сам!.. Все!.. Нікого товаришів не було!.. Пустіть мене!.. Пустіть!..

Те страшне „Пустіть!“ покотилося далеко, і його почув Зінько. Так трапилось, що він саме в цей час був далеко,—то коло хати, то біля стогів, укриваючи їх мокрими ряднами, і нічого не знав про Романа. Почувши тепер те нелюдське „Пустіть“, він кинувся крізь натовп, розкидаючи, валяючи людей.

Роман, босими ногами на жару, бився в руках у своїх катів, а Денис стояв проти його і мовчки дивився.

Одним скоком Зінько штовхнув двох од Романа, а двоє других, з несподіванки, пустили мордованого з рук. Він вискочив з жару.

— Каїне проклятий!—крикнув Зінько на Дениса,—брата вбиваєш! А ви, душо-

губи!—повернувся до людей,—катюги! Що ви робите? Чи ви Бога забули й совість? Геть, звіри люті, бо першого, хто його займе, я самого кину в полум'я!

Вражене стовпище на мить притихло. Але тільки на мить.

— Що ви його слухаєте? Такого вовцюгу жаліти? Печіть, поки викаже всіх!

І знов штовхнули Романа, і він упав руками просто на жар...

І враз стовпище мов розбилось на двоє, пропускаючи когось, хто біг сюди, мов його гнала якась надмірна сила. Дівчина задихана, з розмаяним од довгого й швидкого бігу волоссям, вискочила перед пожежу... Роман підводився з огню... Несамовиті очі, змінене тяжким болем обличчя, почорніла голова й руки, ці страшні, попечені, пошмугляні в боротьбі, криваві руки, а з їх висіла обгоріла шкура...

Голос вирвався з грудей з надлюдською силою, покриваючи і гомін стовпища, і гугот пожежі одним несамовитим, божевільним криком—і дівчина впала як мертва додолу, під ноги стовпищеві.

Е П І Л О Г.

Троє суддів, прокурор і судовий секретарь посідали за довгий стіл, покритий червоним сукном. Ліворуч од їх, на двох м'яких канапах, сиділи присяжні. Просто суддів трохи далі посіла публіка: кілька панночок і паній, двос-трое паничів, якийсь пан з газети, кілька міщан... Праворуч стояло зроблене з дерева щось підхоже до клітки з двома загородками, в одній було ще порожньо, а в другій, зіпершись на пульт, сидів оборонець од суду.

Звелено ввести обвинувачених.

Первий увійшов високий кременезний чоловік у сірій рещтанській куцині, з чорною, в тюрмі зрослою, бородою. Увійшов і став рівно, випроставшись, як салдат на муштрі. Силкувався триматися непорушно, але його очі турботно перебігали від суддів до присяжних і знову до суддів.

За їм увійшла дівчина. Насунута наперед хустка ледві давала бачити худе змучене обличчя; її очі дивилися додолу, і довгі вії виразно лягали на білих як більшоках. Нервово закривала свої схудлі груди гідкою сірою рещтанською свитою.

Питають їх про ім'я. Його звуть Роман Сиваш, її—вона каже: Левантина, суддя ви-

правляє: Валентина — Тополівна.

Вибрано присяжних: двоє мужиків, чотирі міські крамарі, а то якісь панки-урядовці. Секретарь читає про обвинувачених — чим вони винні.

Росказується все порядку, як Романа Сиваша піймано на підпалі, як сам він признався в злочинстві та ще й у тому, що крав коні.

Валентина Тополівна допомагала йому. Це було видко ось із чого. Вона мусила бути в горі, у хазяїна в наймах, а опинилася в Диблях на пожежі. Там її так уразило мордування над Романом Сивашем, що впала непритомна і з місяць була після того хвора. Досліджуючи справи Сивашевої, слідчий натрапив на цю подію і вияснив, що Тополівна була коханкою Сивашеві, що її бачено раз-у-раз із ним, що вона жила в Струків, була зла на їх, бо вони не віддали їй усіх зароблених грошей; знаючи все в дворі у їх, могла провести туди Сиваша на підпал. Дійшовши до цього висновку, слідчий звелів забрати Тополівну до тюрми, скоро вона одужала, і оце тепер мають її судити.

Роман Сиваш каже, що він винен, але сам він, більше нікого з ним не було. Хоч його тоді мордовано так, що потім два місяці в лікарні гоєно, але й тоді, і тепер він каже одно: тільки він сам і винен, більше ніхто.

Левантина Тополівна каже ледві чутним голосом, що вона не винна.

Приводять свідків. Серед їх нема ні одного, хто міг би сказати щось доброго

про Романа або про Левантину. Слідчий дбає про те, щоб обвинувачено, а не про те, щоб виявлено невинність тих, кого він посилає на суд.

Перший свідок—Денис Сиваш. Суд каже, що він може не свідчити, бо він брат обвинуваченому, але Денис сам того хоче. Він починає розказувати про брата, як той нічого не робив, обкрадав усіх і нарешті підпалив. Оповідає всю подію з пожежею, але каже, що Романа ніхто при йому не мордував, що сам він признався в своїх злочинствах. За їм ідуть інші свідки, селяне з Диблів, і всі вони кажуть те, що й Денис. Про Левантину всі говорять, що вона справді була коханкою Романові, мала від його дитину, пішла слідком за їм у гóрод і вернулася на село тієї ж ночі, що й Роман.

Після селян—городяне. Це найсамперед Квасюк. Він каже, що не один раз бачив, як Роман приходив до Левантини, бачив, як вони вдвох по гóроду ходили, а за ніч перед пожежею Левантина втекла від його не знаючи з чого. Квасючка свідчить, що Левантина була дівчина негарна, гуляща, лінива; що як вона покинула їх, то чимало дечого в хазяйстві не стало.

— Бога бійтеся, хазяйко.. — починає щось Левантина, але найстарший суддя спиняє її, кажучи, що вона може питати свідків тільки через його. Левантина не розуміє, змовкає і вже більше не питає нічого, а тим часом свідчить той хазяїн, де Роман на квартирі був, що бачив Левантину

в Романа вранці—либонь вона в його й почувала.

Якийсь присяжний питається в Левантини, чого вона опинилася тієї ночі в Диблях? Вона каже, що хотіла перестерегти про пожежу.—По чому ж вона про це знала?—До відалась од Романа.—А чого вона була в Романа?—Вона червоніє й мовчить. Присяжні й судді певні, що вона все бреше.

Починає говорити прокурор. Йому легко обвинувачувати Романа Сиваша, бо видко його провини. Але як на його думку, то й Левантина не може бути невинною. Зопсована лінива дівчина покидає одних хазяїв, покидає других, охоча до того, щоб і чуже заняти, вона знаходить собі такого ж коханця, як і сама, іде за ним слідком у г'ород і хоч живе окремо, але раз-у-раз із ним бачиться, а нарешті й допомага йому в страшній злочинській події—запалити село, щоб покрасти коні. Що ж до її впевнення, мов би то вона прибігла на село перестерегти про пожежу, то, знаючи все инше, ми можемо тільки дивуватися тій безсоромності, яка дозволяє їй так нахабно перекручувати правду. Видко цілковито зопсовану душу, і не можна таку небезпечну громадянству людину лишити на волі, щоб вона могла й далі шкодити людям. Не можна віддавати наш безпорадний убогий народ на хижацтво цим ворогам людського добробуту. Палії й коноводи—це найбільші вороги нашому мужикові, і кому дороге його щастя, кому дорого́а мужицька кривава праця, той мусить обвинуватити не самого Романа, а й Левантину, бо скільки з погля-

ду вона невинна й гарна, стільки вона злочинниця в душі. Через те він сподівається, що присяжні не дадуть ніякої пільги їм обом. Він говорить гарно, мальовничо, з запалом і сідає вдоволений з себе, рахуючи сам собі, що коли присяжні послухаються його, то Сиваш піде на каторгу, а Левантина на заслання в Сибір.

Встає оборонець. Він сам (думкою) за малим не цілком згожувався з прокурором що до провин обох обвинувачених, але має обороняти їх і говорити проти прокурора, то й говорить, силкуючися скористуватися з усього, з чого можна, щоб якимось виправити тих, кого боронить.

Питають обвинувачених чи не скажуть ще чого. Роман мовчить, Левантина говорить тільки:

— Я нічого не знаю... Я нічого не робила... — і змовкає плачучи.

Говорить довго найстарший суддя. Каже, що хоча Романа й помордовано, але за це винні відбудуть належну кару, а присяжних це мордування не повинно спиняти, коли б вони схотіли обвинуватити Романа: це мордування не єсть обвинуваченому кара, бо воно беззаконне, через те його не можна рахувати, його перед законом нема, а треба Сивашеві накинати кару законну...

Виходять присяжні, суд, з половини й публіки. Роман та Левантина застаються там, де й були, і коло їх два салдати з шаблями.

Левантина сідає знеможена. Вона нічого не зрозуміла з усієї цієї судової справи. Розуміла тільки, що її хочуть покара-

ти. Але вона сиділа в тюрмі, і там уже їй розказано, що значить, коли присяжні візьмуть папер і підуть у свою хату.

Вона має ждати присуду.

Вона його дожидала вже п'ять місяців у тюрмі. П'ять довгих страшних місяців...

Тяжко відбувати кару навіть за зроблену провину. Ще тяжче відбувати її невинному. А надто тяжко, а страшно як загин душі — відбувати її від людей за те, що схотів допомогти людям.

Левантина відбувала її за це.

Вона все життя відбувала кару.

Малою — як була попихачем-байстрючкою, ображеною й кривдженою.

Дорослою сиротою, — тиняючися по наймах, зазнаючи тяжкої роботи, бійки, лайки і того, що гірше за все це.

Коханкою, — віддавши все тому, хто занапастив її.

А нарешті тепер, — схотівши оборонити людей від ворожого заходу.

Це був кінець і вінець її земних пригод, найвища болюча нота в тужливій пісні її змученого життя.

Найвища і остання...

Гостро вдарив дзвоник.

Сповнилась світлиця людьми.

Ввійшли присяжні.

Вони обвинуватили Романа, а Левантину... Вони були добрі: всі, окрім одного, були певні, що вона винна, не може не бути винна, але пожаліли її, помилували...

Але що їй з того?

Вона вернулася до тюрми, щоб скину-

ти рещтанську одежу, і скоро дійшла до свого місця, що на йому промучилась, убиваючи своє тіло й душу п'ять місяців, упала і не могла встати. Зanedужала тяжко і вже не звелась на ноги ніколи. Зінько, приїхавши по неї з села, не побачив навіть її могилки.

Умерла серед похмурих огидних стін з ґратами.

Ні один соняшний промінь не осяяв її обличчя в час смертний.

Ні одна рідна щира рука не стиснула її руки.

Над нею схилились тільки попсовані неволею й гріхом обличчя.

Це були обличчя таких безщасних, як і вона... хоч і не таких прекрасних і чистих душею.

Тихо і тяжко і сумно без міри затихала й затихла пісня покривдженого людського життя.

Без сонця затихла, і те, що творило ту пісню, сховалося в землі під невеличкою могилкою на острожному кладовищі.

Без сонця вмерла дівчина, і тільки її могилку цілує сонце. Воно світить ясно і добрим, і злим; світить і на її могилку, і Романові в далекому Сибіру, і тим що відбувають кару за його мордування, і тим, кого судють, і тим, хто судить. Сяє однаково і над городянськими будинками—скрізь, де люде зробили собі з широкого й ясного світу тісний світ неволі й темряви, звірячої боротьби за шматок хліба, за право жити—там, де щедра рука могутчої природи розлила багатство життя і способів до життя, і

де люде силкуються всіма можливими заходами завдати один одному яко мога більше муки, неволі й кривди.

Думки про це не покидають і Зінька. Сумно тепер у Сивашевій семьї.

Дениса вже там давно нема: не могли простити йому, що не оборонив Романа, сам оддав на мордування. Живе Денис окремо, багатіє. Старий батько згорбився, білий як молоко зробився. за малий час зовсім постарівся. Осумнів і Зінько і, вкуці з батьком та з матіррю, часто згадує і Левантину бідолашну, і безщасного Романа, що блукає в холодному Сібіру, нудьгуючи за рідним краєм. І думає Зінько про те, чи то люде сами такий лад проміж себе завели, що як кому так і гарно серед його жити, а як кому, дак ніяк не можно. І треба б, щоб краще зробити, та як?

Думає по простому, по мужицькому, але його думки займають зглибока те, що не дає спокою всім чесним душам, усім благородним серцям, намученим загадкою людського життя, натовленим працею за-для того, щоб здійснити людське щастя...

У Чернігові, 1900.

Що далі діялось у семї в Сивашів, про те читай у книзі того ж автора: „Під тихими вербами“.

КНИГИ БОРИСА ГРІНЧЕНКА.

Соняшний Промінь. Повість.	
На розпутті. Повість.....	Ц. 2 крб.
Серед темної ночі. Повість.....	Ц. 2 крб.
Під тихими вербами. Повість.	
Брат на брата. Оповідання.....	Ц. 50 коп.
Драми и комедії (два томи і окремі п'єси).	
Миротворці. Жарт на одно дію.....	Ц. 10 коп.
Сонце сходить. Вірші.....	Ц. 50 коп.
Байки. З малюнк.....	Ц. 35 коп.
Книга казок віршом.....	Ц. 65 коп.
Зернятка. Вірші.....	Ц. 6 коп.
Чудова дівчина. Оповідання.	
Хома Макогін. Поема.....	Ц. 16 коп.
Листи з України наддніпрянської ...	Ц. 1 крб. 30 коп.
Нова сем'я. Було, і, буде.....	Ц. 30 коп.
Де ми і скільки нас.....	Ц. 8 коп.
Три жиночі постаті.....	Ц. 5 коп.
Жан Масе і лига народньої освіти у Франції.....	Ц. 6 коп.
Три питання нашого правопису. . . .	Ц. 15 коп.
Шевченків „Кобзарь“ на селі.....	Ц. 6 коп.
Перед широким світом.....	Ц. 1 крб.
Тяжким шляхом.....	Ц. 15 коп.
Як жив український народ.....	Ц. 30 коп.
Оповідання з української старовини.	Ц. 10 коп.
Іван Виговський.	
Братства і просвітна справа на Україні.	
Про книги, як їх вигадано друкувати.	
Про пустині.	
Про гарний народ (про Фінляндію).	
Українські народні казки.	

ГраMATка до науки читання й писання.	Ц. 70 коп.
Рідне Слово. Перша після ГраMATки книга до читання.	Ц. 2 крб. 50 коп.
Бабель А. та *Пернесторфер С. Національна та інтерціональна ідея. Переклад з нім. мови. З передмовою і додатком Б. Грінченка.	

СКЛАД повістей Б. Грінченка у
Крамній Коморі Т-ва „ЧАС“ у Києві.
Володимирська, 42.